

OULD RHENEN

ACHTENTWINTIGSTE JAARGANG

MEI 2009

NO. 2

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Erevoorzitter	: dr. H.P. Deys
Erelid	: Ch.H. Delfin-van Mourik Broekman
Voorzitter	: drs. W. A. van Ommeren, Elst (U), tel. 0318-471309
Secretaris	: W.H. Strous, Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen, tel. 0317-614067
Penningmeester	: L.E.G. Bultje – van Dillen, Wageningen Postbank 1211163, tel. 0317-472129
Logistiek, Ledenwerving en PR	: H.B. Gieszen ing., Bruine Engseweg 40 3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Leden	: H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653 : H. Dekker, Rhenen, tel. 0317-613412 : J.M.D. Doorman, Rhenen, tel. 0317-613279 : dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039 : B.W. van Laar, Rhenen, tel. 0317-613041
Website:	: www.oudrhenen.nl

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
B.W. van Laar, Rhenen, tel. 0317-613041

*Inleveren kopij: Paardenveld 19, 3911 XG Rhenen
b.van.laar2@kpnplanet.nl*

ISSN-1384-3338

*Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na
schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.*

*Op de omslag het oudst bekende zegel van de stad Rhenen uit mei 1258,
aanwezig in het Archief van de Ridderlijke Duitse Orde - Balije van Utrecht
1200-1811, inv. nr. 1440, doorsnede 7½ cm.*

Randschrift: SIGILUM . BURGENSIIUM . DE . RENE

*Aan dit zegel ontleent de gemeente Rhenen haar claim op (tenminste) 750 jaar
stadsrechten in 2008.*

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

achtentwintigste jaargang

mei 2009

no. 2

Inhoudsopgave

Afscheid dr. H.P. (Henk) Deys als voorzitter HVOR	blz. 5
De Rhenense elite in de eerste helft van de 18e eeuw <i>Willem H. Strous</i>	blz. 7
Tabak als sociaal bindmiddel – De betekenis van microkrediet voor de economische ontwikkeling van Rhenen <i>Jan de Putter</i>	blz. 32
Ype Bonnema, gemeentebode te Rhenen (1960-1983) <i>Annemieke Bonnema en Jan van Oostveen</i>	blz. 46

Rectificatie.

In het vorige nummer van Oud Rhenen is een foutje geslopen. Boven het artikel “Oorlogsdagboek Rhenen, 4 september – 19 oktober 1944” staat de naam van Wim Dijkstra vermeld. Dit moet zijn, Jet Holleman.

Afscheid dr. H.P. (Henk) Deys als voorzitter HVOR

Op zaterdagmorgen 4 april 2009 werd in een Bijzondere Algemene Ledenvergadering afscheid genomen van dr. H.P. (Henk) Deys. Henk was ruim 28 jaar voorzitter van de vereniging.

Twee dagen na de aankondiging door Henk van zijn vertrek als voorzitter, tijdens de afsluitende bijeenkomst van het jubileumjaar op zaterdag 4 oktober 2008 in de Cunerakerk, besloten penningmeester en secretaris om een paar mensen bij elkaar te brengen om Henks afscheid te organiseren. Dat leek voorbarig, maar de ervaring tijdens het jubileum had geleerd dat datum en plaats niet vroeg genoeg vastgelegd kunnen worden; de invulling van de dag was dan van later zorg. Dankzij de medewerking van het gemeentebestuur mocht de te organiseren Bijzondere Algemene Ledenvergadering plaatsvinden in de hal van het gemeentehuis. Onder leiding van mevrouw L.E.G. (Lidy) Bultje-van Dillen, de ceremoniemeester van de dag, werd een gevarieerd programma vastgesteld naar de aard van Henk Deys en echtgenote Jeanne. Naast de gebruikelijke toespraken van voorzitter en secretaris werd namelijk de medewerking verkregen van het Symfonisch Blasorkest Ons Genoegen te Rhenen, waarvan Henk beschermheer is en ook jarenlang spelend

De oud-voorzitter Henk Deys en de nieuwe voorzitter Willem van Ommeren.

lid is geweest. Dit orkest kent de smaak van Henk en echtgenote Jeanne, waardoor een passende en stijlvolle invulling aan het programma kon worden gegeven. Men speelde twee keer: eerst de Finale (no.4) uit de symfonie 'Aus der neuen Welt' van Antonin Dvorak, arrangement Meijns, en later 'Paris Montmartre', arrangement Toshio Mashima, een medley van bekende Franse chansons.

Voor het inhoudelijke deel van de bijeenkomst was conservator B. Huiskes van gemeentemuseum Het Rondeel uitgenodigd om een verband te leggen tussen het werk van Henk als (amateur-)historicus met belangstelling voor archeologie en de collecties schilderkunst en archeologie in het museum.

Met een toespraak van wethouder mevrouw A. van Miltenburg-van der Boon namens het college van B&W Rhenen en een muzikale aubade van de bestuursleden, waarbij de zaal werd verzocht in te stemmen met het refrein ('Uit het leven gegrepen'), was het al met al een Bijzondere Algemene Ledenvergadering die anderhalf uur in beslag nam.

Na afloop van de vergadering, terwijl de aanwezigen de scheidende voorzitter persoonlijk het allerbeste konden toewensen, stonden de broodjes voor een lichte lunch klaar, verzorgd door bestuurs- en andere leden van de vereniging.

Er hadden zich 110 leden opgegeven voor deze bijeenkomst en er waren 15 genodigden uit Henks uitgebreide netwerk in 'het Utrechtse'.

Willem H. Strous, secretaris

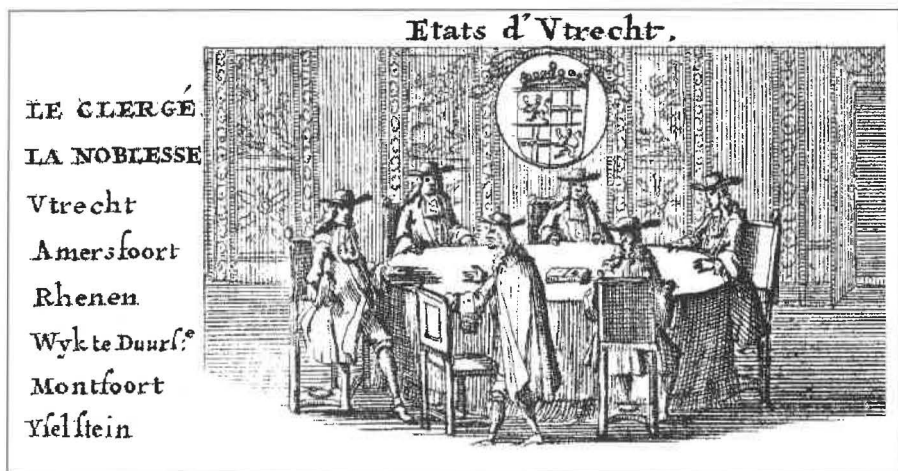
Het Symfonisch Blaasorkest Ons Genoegen speelt bij het afscheid van Henk Deys.

Landschap Erfgoed Utrecht heeft in opdracht van de Provincie Utrecht een lijst opgesteld van onderwerpen waarnaar nog niet of nauwelijks historisch onderzoek is gedaan. Bij de samenstelling van deze lijst zijn de erfgoedinstellingen in de provincie (waaronder historische verenigingen) betrokken geweest. De leemtelijst is uitgegeven in boekvorm: M. Heurneman, Waard om te weten. Leemtelijst geschiedschrijving provincie Utrecht (Utrecht 2007). Met de leemtelijst in de hand is het mogelijk om meer lijn te aan te brengen in het lokaal en regionaal historisch onderzoek. De bestuurlijke elite in de 18de en 19de eeuw is de eerste lacune die wordt aangepakt. Landschap Erfgoed Utrecht heeft hiervoor een onderzoeksplan opgesteld. Eerst zullen op lokaal niveau onderzoeken worden gedaan naar een aantal politieke sleuteljaren: 1747, 1786/1787, 1795, 1813 en 1848. Deze onderzoeken worden in verschillende plaatsen uitgevoerd: onder andere in Soest, Oudewater, IJsselstein, Maarssen, Doorn, Zeist, Wijk bij Duurstede en Woudenberg. De resultaten van de plaatselijke onderzoeken worden vervolgens met elkaar vergeleken, zodat een provinciebreed beeld ontstaat. Voor meer informatie over het onderzoeksprogramma en de leemtelijst kunt u terecht bij Landschap Erfgoed Utrecht, 030-2205534, j.wassink@landschaperfgoedutrecht.nl

De Rhenense elite in de eerste helft van de 18^e eeuw

Willem H. Strous

In 1747 eindigde het tweede stadhoudersloze tijdperk. Betekende dat in Rhenen ook het einde van de coöptatie, het kiezen van nieuwe leden van het stadsbestuur door en uit de reeds aanwezige leden, hetgeen 45 jaar lang gebruikelijk was geweest? Voer er een nieuwe geest door de stad? Om daar zicht op te krijgen is het goed terug te gaan naar het begin van de 18^e eeuw toen het stadhouderschap van Willem III door zijn overlijden op 19 maart 1702 eindigde. In tegenstelling tot andere steden en plaatsen in het Sticht waar het, met uitzondering van Amersfoort, rustig bleef, probeerde een groot aantal inwoners van Rhenen aan te sturen op een democratischer bestuur in hun stad, wat bekend werd als de Plooierijen. Sinds de Middeleeuwen kende Rhenen een magistraat, ook wel vroedschap genoemd, bestaande uit twee burgemeesters en acht raden. Daarnaast was er het gerecht, voorgezeten door de schout die benoemd werd door de landsheer; na de bisschoppelijke tijd waren dat Karel V en Philips II. Na de reformatie benoemde de stadhouder van Utrecht de schout en in de stadhoudersloze tijdperken was de benoeming aan de Staten van Utrecht. De schout werd bijgestaan door zeven schepenen. Deze twee bestuursorganen vergaderden gezamenlijk over zaken die het

In 1748 kreeg Hendrik Smissaert, lid van Gedeputeerde Staten, opdracht van het stadsbestuur om in de Staten van Utrecht te protesteren tegen het voornemen om een nieuwe personele belasting in te voeren. Ondanks verzet van Rhenen en enkele andere steden werd het plan toch aangenomen. In dit rijtje steden hoort Ysselstein niet thuis.

stadsbestuur aangingen; de schout was daarbij niet aanwezig. Rhenen, als derde stad van het Sticht, in rang na Utrecht en Amersfoort, maar voor Wijk bij Duurstede en Montfoort, was in de Staten van Utrecht vertegenwoordigd in de derde stand, die van de steden. Regelmatig ontstonden er spanningen tussen de stad Utrecht en de andere vier steden als de hoofdstad zich binnen de Staten voorrechten aanmatigde die zij volgens de andere steden niet had. Deze vier waren van oordeel dat het stemgewicht van ieder der vijf steden van het Sticht, hoe ongelijk in inwonertal ook, even zwaar was. De leden van de magistraat en het gerecht kwamen jaar in jaar uit uit hetzelfde kleine groepje Rhenense ingezetenen, na de voordracht vanuit de Rhenense magistraat aangesteld door de landsheer resp. de stadhouder resp. de Staten. Door de eeuwen heen komt men dezelfde familiena-men tegen. Gelet op het inwonertal van de stad Rhenen, dat schommelde tussen de zevenhonderd en achthonderd, is dat ook niet verwonderlijk. Maar toch, in het begin van de 18^e eeuw bleken er plots onderhuids verlangens te hebben geleefd om dat selecte groepje open te breken.

Heft in eigen handen¹

Op 27 maart 1702 werden in Rhenen als betoon van rouw bij het overlijden van Koning-Stadhouder Willem III driemaal daags de kerkklokken geluid; van 7 tot 8 uur, van 11 tot 12 uur en 's middags van 4 tot 5 uur. Een maand daarvoor,

op 28 februari 1702, had zijne majesteit William R. in Kensington in Engeland de lijst van personen nog getekend waarbij burgemeesters, schepenen en raden, alsmede de cameraar, de kerkmeester en de weeshuis- en gasthuismeester waren benoemd om Rhenen gedurende dat jaar te besturen. Deze lijst van electie werd op 9 maart 1702 door de hoofdofficier/schout Smissaert voorgelezen: *de politie hebbende doen convoceeren gelijk in desen gevalle van outs gebruickelijck is.*²

Mr. Balthasar Smissaert, kanunnik ten Dom, was op 1 oktober 1700 door Willem III benoemd tot schout van Rhenen als opvolger van zijn vader Johan Carel Smissaert, die door dezelfde Willem in 1674 vanwege zijn standvastige houding tijdens de inval der Fransen in 1672 voor zijn leven was vereerd met dit ambt in Rhenen.

Smissaert stelde al snel orde op zaken wat betreft een wegens overlijden vacante plaats in het stadsbestuur. Op 14 december 1700 tekende Willem te Hamptoncourt een tussentijdse lijst van personen. Het betekende een verschuiving van onderop: tot eerste burgemeester werd benoemd mr. Frederick Klerck, tot die datum tweede

burgemeester, in de plaats van de overleden Alard van Laer; in Klercks plaats werd tweede burgemeester mr. Johan Kupius, de president-schepen; in diens plaats de raad Joost Boonsaijer; in de plaats van de nieuw benoemde schout mr. Balthasar Smissaert, tot dan schepen, kwam de raad Adriaen van Dolder; en in de plaats van Van Dolder werd Gerrit van Aelwijck raad. In de plaats van de opgeschoven Joost Boonsaijer werd Gijsbert van Noort benoemd die echter verzocht van deze benoeming te mogen afzien *seggende het sijne gelegentheijt niet te wesen om het selve aen te nemen*³. In 1706 evenwel werd Gijsbert van Noort genoemd als schepen.

Op de 1^e maart 1701 benoemde Willem dezelfde personen, waarbij Gerrit van Aelwijck opschoof naar het gezelschap schepenen. Een jaar later komen dezelfde namen terug in het lijstje magistraatsleden met hier en daar wat onderlinge wisselingen. Kupius werd eerste burgemeester, de president-schepen Johan de Vaell tweede burgemeester en oud-eerste burgemeester Frederick Kleck werd president-schepen. Schepen Henrick van Wijckersloot werd cameraar⁴ en kerkmeester in de plaats van Johan de Vaell. Bij deze magistraatsbenoemingen was het altijd de hoofdofficier/schout die het bestuur bijeen riep om

Rouwbord van Balthazar Smissaert, overl. 23 mei 1741, hoofdschout van Rhenen. Dit rouwbord met 8 kwartierwapens bevond zich einde 18e eeuw nog in de Cunerakerk en is opgetekend door M.L. van Hangest D'Yvoy (collectie CBG Den Haag).

ter gelegenheid van Petri-dag (22 februari) de nieuw benoemde magistratsleden de eed af te nemen. Het verscheiden van de stadhouder was voor de Rhenense regenten, maar niet alleen voor hen, de gelegenheid om de bestuurlijke benoemingen maar eens in eigen hand te nemen. De Utrechtse Staten besloten zichzelf te besturen zoals tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk van 1651 tot 1672, zonder inmenging van een stadhouder en Rhenen ging daarin mee. Het door stadhouder Willem III ingestelde regeringsreglement van 1674, waardoor hij grote invloed kreeg op benoemingen, werd afgeschaft.

Burgerij eist medezeggenschap in stadsbestuur

Hoewel Willem III dus al in maart 1702 was overleden was de magistratsbenoeming tot 22 februari 1703 geregeld. Het besluit om na Willem III geen nieuwe stadhouder te benoemen was voor enige burgers in Rhenen het sein om te proberen de controle op het stadsbestuur wat democratischer te laten verlopen door het jaarlijks kiezen van burgers voor het afhoren van de rekeningen, alsook te pleiten voor vrijdom van tolleren en belastingen. Deze actie is de geschiedenis ingegaan als de Plooiërijen en vond niet alleen in Rhenen plaats maar, wat betreft Het Sticht, ook in Amersfoort, evenals in de grote en kleine steden van Gelderland, en in Overijssel vooral in Vollenhove, Deventer, Rijssen en Steenwijk. Op 27 februari 1703 liet burgemeester Kupius de vroedschap bij elkaar roepen. Hij deelde mee dat enige burgers hem de dag daarvoor hadden gevraagd het stadsbestuur bij elkaar te roepen omdat zij iets hadden voor te stellen. Deze burgers, *in seecker getale bovengestaen sijnde*, werd audiëntie verleend waarna zij verklaarden dat hun kopieën van enige belangrijke privileges en voorrechten, die ooit door de bisschoppen van Utrecht aan de burgers van Rhenen waren verleend, in handen waren gekomen. Maar omdat de kopie zeer 'visitieus', men had er zo zijn twijfels over, was geschreven en de burgers vermoedden dat naar alle waarschijnlijkheid de originelen ter secretarie zouden berusten, verzochten zij daarvan inzage of desnoods een geauthoriseerde kopie. Daartoe leverden zij een verzoekschrift in, ondertekend door ruim zeventig burgers, een hoog percentage van de mannelijke bevolking gelet op het inwonertal van die dagen van circa 800. In hun verzoek werd verwezen naar bisschop Frederik van Blankenheim (1393-1423) die, naar voorbeeld van zijn voorgangers en daarin gevolgd door zijn opvolgers, de burgers van Rhenen voorrechten had gegeven betreffende de benoeming van de magistraat, vrijdom van tolleren etc. In Vollenhove, ter vergelijking, verwezen de burgers naar een privilege dat hen door bisschop Rudolf van Diepholt in 1450 zou zijn verleend, welk privilege zij 'toevallig' in het stadsarchief hadden teruggevonden⁵. De Rhenense vroedschap besloot zeven van haar leden, waaronder de beide burgemeesters en de secretaris, in het Rhenense archief te laten zoeken naar de originelen van de betreffende privilegeën, verleend aan Rhenen. De volgende dag al,

de 28^e februari, rapporteerden deze gecommiteerden in een nieuwe vergadering dat zij verschillende brieven en papieren hadden gevonden met de privilegiën die door de bisschoppen van Utrecht aan de Rhenenaren waren verleend, waaronder de samenstelling van het bestuur en de vrijdom van tollën; ter vergadering werden enige van deze brieven ook voorgelezen. Blijkbaar was deze archiefvondst niet onopgemerkt gebleven want voor de vergadering uit hadden de burgers opnieuw gevraagd om inzage, en dat werd hun, na overleg en rondvraag bij de aanwezige vroedschapsleden, verleend. Mocht er naar gevraagd worden, dan zouden er ook kopieën verstrekt worden. Aanwezig waren de beide burgemeesters, de zeven schepenen en zes van de acht raden. Als enigen waren afwezig de raden Johan Vonck van Lienden en Martijn van Helder (of Helden).

Nieuwe regels voor de magistraatsbenoemingen

Op maandag 5 maart 1703 werd een concept-resolutie vastgesteld, waarnaar in de toekomst de magistraat zou worden samengesteld. Er stonden negen artikelen in waarvan de eerste luidde dat niemand tot bestuurder gekozen kon worden tenzij hij tenminste zes jaar burger was, zijn domicilie in Rhenen hield en alle burgerlijke lasten zou voldoen. Op Petri-dag zou de burgemeester die dit ambt twee jaar had gediend, aftreden en opgevolgd worden door een burger die met de meeste stem-

De schepensbank met balie in de hal van het Oude Raadhuis aan de Markt te Rhenen, geschilderd door Grolman (Het Utrechts Archief).

men zou worden gekozen uit de schepenen, de raden of de burgerij. De vertrekkende burgemeester zou schepen blijven. Eveneens op Petri-dag zouden drie van de zes schepenen die moesten aftreden bij loting aanblijven, terwijl de andere drie raden werden. De drie openvallende schepenplaatsen werden aangevuld uit de raden en/of de burgerij, met meerderheid van stemmen. Van de raden vertrokken er twee, die opgevolgd werden uit de vertrekkende schepenen en/of de burgerij. De respectievelijke cameraars van de stad, de kerk, het gasthuis en het weeshuis mochten slechts twee jaar dit ambt vervullen en moesten binnen het jaar rekening en verantwoording afleggen over hun beleid in het voorgaande jaar. Na hun twee dienstjaren zouden hun plaatsen worden ingenomen door schepenen, raden of burgers. In het gerecht, dat door de schepenen werd bemand, mochten geen vader, zoon of broer tegelijk zitting hebben, noch drie zwagers, oom en neef.

Tot eerste burgemeester werd gekozen de zittende burgemeester Johan de Vael; tot tweede burgemeester Henrick van Wijckersloot in de plaats van de afgaande Johan Kupius. Als schepenen bleven aan mr. Frederick Klerck, Adriaen van Dolder en Gerrit van Alewijck. Het college werd aangevuld met de afgaande burgemeester mr. Johan Kupius, Anthonij Beeck, Peter van Hoeven en Anthonij de Vrindt. Tot raden werden aangesteld Johan Vonck van Lienden, Martijn van Helder, Adriaen van Wijck, Joost Boonsaijer, Dirck Adriaens Roghair, Johan Rolois, mr. Cornelis Klerck, en do' Huijbert van Wijckerslooth; tot cameraar de procureur Dirck van Ommeren, tot kerkmeester schepen Adriaen van Dolder en tot gast- en weeshuismeester de zittende Johan Rolois, raad, voor nog eens twee jaren.

Alle benoemden legden de gebruikelijke eed af in aanwezigheid van de bijna voltallige vroedschap; slechts Vonck van Lienden en C. Klerck waren afwezig.

Opnieuw eisen vanuit de burgerij

Wat was het verschil met een jaar geleden toen de magistraat nog werd aangevoerd door Koning-Stadhouder Willem III? De enige nieuwigheid in deze opstelling was de cameraar van de stad, de procureur Dirck van Ommeren. Wat is er gebeurd met de wens van de bevolking, ofwel met het verzoekschrift dat door ruim 70 inwoners was getekend? Het heeft er even de schijn van gehad dat de Rhenense Plooiërijen op zijn Rhenens werden opgelost, ofwel zonder veel rimpelingen in de dagelijkse sleur van zaken. Van veel rumoer en geweld zoals in Vollenhove, Steenwijk en andere steden in Overijssel en Gelderland, en met name ook in Amersfoort, is in Rhenen niet gebleken. Maar toch ... het bleef in Rhenen wat rommelen. Op 29 juni 1703 werd in de vroedschap een brief voorgelezen van een aantal gecommiteerden uit de burgerij, onder verwijzing naar een eerder ingediend verzoek waarin privilegiën, vrijheden, emolumenten etc. werden aangehaald waarop de burgers sinds mensenheugenis aanspraak konden maken. De indieners van het eerste verzoek hadden verwacht dat de vroedschap daarop gunstig zou

hebben beslist, in de hoop dat daarmee de rust en saamhorigheid onder de burgers zou weerkeren. Burgemeester De Vaël had het verzoekschrift echter teruggegeven met de woorden dat men eerst maar eens met bewijzen moest komen van dergelijke privilegiën etc. Dat was de indieners niet alleen, maar ook de andere burgers vreemd voorgekomen omdat die te produceren bewijzen ter secretarie van de stad werden bewaard. In dit tweede verzoek werd de vroedschap uitgedaagd de rekening van de stadsinkomsten van Petri 1594/1595, bijgehouden door Adriaen Sweren Verhuet als cameraar burgemeester en gesloten de 18° oktober 1596, te laten onderzoeken, alsmede de rekening van Johan Verhuet Sweeren als schutmeester van de Oude Schutten van Alderkinderen 1598/1599 en gesloten de 18° december 1599. Uit deze rekeningen zou zonneklaar blijken welke privilegiën, vrijdommen en inkomsten aan de burgers toebehoorden. Omdat de supplianten alleen maar beschikten over een eenvoudige minuut of kopie, verzochten zij de vroedschap om het origineel ter secretarie te mogen inzien. Daarna zouden zij de vroedschap de gevraagde bewijzen kunnen overhandigen. Hoe kwamen ze echter aan de minuut of kopie van een stadsrekening van ruim honderd jaar daarvoor? Wie heeft hen op het idee gebracht daarmee hun gelijk te halen?

Het verzoekschrift was ondertekend door Jan van Causteren, Johannis Baars, Frans van Helden, Joost de Bruijn, Joost de Vrindt, Christoffel Richolt, Huijbert van Griedthuijsen en Willem Stenvoort. De beide burgemeesters, schepenen Van Dolder en de raden Van Wijck en Klerck werd verzocht de genoemde rekeningen te onderzoeken, *dogh dat uit appt: de namen der gecommiteerden sall worden uitgelaten*. Waarom mochten de namen van de gecommiteerden niet bekend worden?

Terug naar af

Hoe het afgelopen is met het archiefonderzoek blijft onduidelijk. De notulen van deze vergadering eindigen met het begin van een ontvangen brief, ze zijn niet ondertekend met de namen der aanwezigen, terwijl er daarna nog enige lege bladzijden volgen. Daarmee eindigt inventarisnummer 16 Policieboek etc. Het volgende inventarisnummer is nummer 16a en loopt van 3 september 1703 tot 14 december 1703, is geschreven in een ander handschrift en eindigt ook abrupt en niet afgemaakt. Uit de vergadering van 1 november 1703 blijkt waarom. Schepenen en oud burgemeester mr. Johan Kupius, raad en oud-schepenen Joost Boonsaijer en mr. Cornelis Klerck, raad en secretaris, werden niet meer uitgenodigd voor de vergaderingen van de vroedschap en het gerecht voor en aler zij zich zouden hebben gezuiverd van de punten, genoemd in de publicatie van september van de Staten van Utrecht. In de kantlijn is geschreven: *... de 3 die buijten d'amnestie sijn*. Deze drie bestuurders werden ervan verdacht met de opstandige burgers te sympathiseren, waarbij stadssecretaris Klerck geen gelegenheid zal hebben gekregen het verhandelde in de vergaderingen te notuleren. Op 3 september 1703 deed burgemeester De Vaël verslag van het verhandelde

'Gezicht op Rhenen', ca. 1730, gegraveerd door Thomas Doesburgh en gebruikt als randversiering voor een kaart van de provincie Utrecht van De Roy, uitgegeven door Covens en Mortier (particuliere collectie, zie Achter Berg en Rijn Afb. 49).

in de Statenvergadering van de 15^e, de 21^e en de 28^e augustus. Op de 15^e werd besloten het verzoek van vijf gecommiteerden uit de Rhenense burgerij, te weten Jan van Causteren, Frans van Helden, Johannes Baars, Joost de Bruijn en Christoffel Righolt, en andere burgers, te weten Juriaan Baars, Jan van Helden, B. van IJsendoorn, Jacob Verweij, Adrianus Luijten, Otto van Manen en Jacob van Manen, inhoudend het verzoek om kwijtschelding en amnestie, over te dragen aan de procureur-generaal om naar behoren hierop te reageren. Ook vanuit Amersfoort werd een dergelijk verzoek ingediend en overgedragen. Op de 28^e augustus rapporteerden de heer Van Heemstede en andere gecommiteerden welke orders zij in Rhenen op de 22^e hadden gegeven om het bestuur weer in goede banen te leiden. Tevens werden acht verzoekschriften van Rhenenaren besproken, van Willem van Steenfort, inmiddels gevangen gezet op Huis Hasenberg, en zijn vrouw en twee zwagers, van Jurriaen Baers, Joannes Baers, Huijbert Willemsz., Joost de Vrint, Jan van Causteren, Christoffel Righolt en Frans van Helden. Allen verzochten om vergeving voor het voorgevallene, om gratie en amnestie, terwijl Willem van Steenfort c.s. aanbood alle onkosten te zullen betalen en bovendien het land, d.w.z. Het Sticht, te zullen verlaten. De verzoeken werden overgedragen aan de procureur-generaal Johan Schagen(?) om daarover te beslissen. Per publicatie van de 16^e oktober 1703 kondigden de Staten een generale amnestie af voor de burgerij van Rhenen, met uitzondering van Kupius, Boonsaijer en Cornelis Clerck⁶ Uit het bezoek van Van Heemstede c.s. mag worden opgemaakt dat er van hogerhand werd ingegrepen in het Rhenense stadsbestuur, wat ook blijkt uit de volgende vergaderingen. Tijdens de eerder genoemde vergadering van de 1^e november 1703 werd de commissie van de oud-burgemeester Van Helder naar de Statenvergadering ingetrokken. Verder werd besloten de secretarie van de stad te verzegelen met het stadszegel en deurwaarder Beeck werd

opgedragen de deur aan de bordestrap niet te openen dan na opdracht van de magistraat en/of de burgemeesters en deze deur na de vergadering weer te sluiten. Bij deze vergadering was ook aanwezig hoofdofficier/schout Smissaert, hetgeen niet gebruikelijk was. Op 30 november 1703 werden de burgemeesters De Vaell en Wijckerslooth en schepen Van Dolder afgevaardigd naar Utrecht om de Staten te verzoeken of datgene kon worden ingetrokken wat door de magistraat onder dwang op 23 en 25 juli 1703 aan de Rhenense burgers werd toegestaan, en alles in de staat te herstellen als voorheen. Dat gebeurde op 9 januari 1704⁷ waarna Rhenen overging tot de orde van de dag. Hiermee waren de Plooierijen in Rhenen geschiedenis geworden en kon het stadhoudersloze tijdperk pas echt beginnen en voortduren tot medio 1747. Veel veranderde daarmee echter niet. Wel of geen stadhouder maakte voor de benoemingen van de stadsbestuurders in Rhenen niet veel uit. Van de eerste jaren van deze tijd zijn geen notulen overgeleverd. Het volgende inventarisnummer 17 begint met de notulen van de 9^e augustus 1706.

Het stadhoudersloze tijdperk

Over deze 45 jaar zonder stadhouder is niet veel te melden. Altijd, ieder jaar weer, vond op de 22^e februari de verkiezing en benoeming van de magistraatsleden plaats, waarbij de notulen van de vergaderingen steevast beginnen met: 'De Heer Borgem^r de Vroedschap hebbende doen convoceren ten fine van verandering der wet ...' Hoewel steeds dezelfde namen de revue passeren is niet gebleken dat in Rhenen gebruik werd gemaakt van 'brieven van correspondentie', schriftelijk vastgelegde afspraken over de verdeling van de ambten, zoals dat in hogere bestuurslagen zoals de Staten van Utrecht, gebruikelijk was. Daarvoor was Rhenen ook te klein, en kende iedereen zijn plaats. Afvaardiging via de Utrechtse Staten, bijvoorbeeld naar één van de vijf Admiraliteiten, kwam toe aan de burgemeesters, zoals in 1740 Balthasar Smissaert in Friesland zitting kreeg. Een paar opmerkelijke feiten zijn het waard vermeld te worden. Op 9 augustus 1706⁸ deelde burgemeester J. van Deventer mee dat door het overlijden van mr. Cornelis Klerck het secretarisambt van de stad vacant geworden was. Zijn zoon, mr. Hubertus van Deventer, advocaat voor het Hof van Utrecht, zou deze functie graag, voor het leven, willen vervullen. Vader Van Deventer zegt toe aan de erfgenamen van Klerck 2.200 gulden, waarmee het secretarisambt is belast, te zullen betalen, welke 2.200 gulden t.z.t. door de opvolger van zoon Hubert aan zijn erfgenamen zal worden gerestitueerd. Bovendien wordt aan de cameraar nog eens 1.000 gulden betaald als recognitie⁹. Was dit dan toch een soort acte van correspondentie? Bij zulke bedragen valt natuurlijk een groot aantal leden van de vroedschap buiten de boot. De vroedschap ging accoord met een benoeming voor het leven en nadat mr. Hubertus de eed had afgelegd in handen van de schout Balthasar Smissaert werd de acte van commissie door alle magistraatsleden getekend.

Volledige wapen van de familie Smissaert met schildhouders en zegel van Hendrik Smissaert uit 1728 (CBG Den Haag en Oud Archief Rhenen respectievelijk).

Ter gelegenheid van deze ambtswisseling werd de stadssecretarie door de burgemeesters Van Deventer en Van Dolder en de oud-burgemeesters Kupius en De Wijckersloot onderzocht en alle daar aangetroffen acten werden geregistreerd. In de jaren '20 van de 18^e eeuw nam Hendrik Smissaert het secretarisambt over en betaalde daarvoor 2.000 gulden. Smissaert nam per 22 februari 1743 op eigen verzoek ontslag omdat hij van Deventer wilde opvolgen als 2^e burgemeester. Jan Adriaan van Deventer op zijn beurt betaalde Smissaert 2.000 gulden, waarbij bepaald werd dat bij vrijwillige afstand van het ambt of bij overlijden zijn opvolger 1.800 gulden zou betalen. Op 22 februari 1707¹⁰, bij de aanwijzing van de nieuwe vroedschapsleden, trad burgemeester Johan van Deventer volgens rooster af en werd schepen. Tot raad werd benoemd Jan van Deventer Johannis filius. Dat betekende dat vanaf dat moment er drie Van Deventers vertegenwoordigd waren in het stadsbestuur: vader en twee zoons. De familie gaf deze invloed op het reilen en zeilen van de stad niet meer uit handen. Tot in de 19^e eeuw blijven Van Deventers betrokken bij het bestuur. Wat er in 1711 met Adriaan van Dolder is gepasseerd vergt nader onderzoek¹¹. Hij, oud-burgemeester, -schepen en -raad, niet een van de minsten dus, werd uit zijn raadsplaats ontzet en zijn zetel werd vacant verklaard. Eenparig werd besloten ook zijn titel van oud-burgemeester etc. in politieke en gerechtelijke acten niet te vermelden. De secretaris werd zelfs opgedragen deze titel, mocht die ergens voorkomen, te schrappen en te vernietigen, met name in het verzoek dat Van Dolder enige tijd daarvoor aan de magistraat had aangeboden. Deurwaarder Vermeer kreeg opdracht dit besluit aan hem mee te delen. Waar had Van Dolder dit aan te danken? Het lijkt erop dat hij als cameraar zijn rekening

Wapen van de familie van Brien en zegel uit 1745 van Gijsbert van Brien, hoofdschout van Rhenen (Oud Archief Rhenen).

over het familiegeld niet was nagekomen. Op 25 februari 1712 werd vermeld dat de opbrengst van een halve morgen land, zijn eigendom, dat in opdracht van de magistraat executoriaal voor 330 gulden werd verkocht aan Willem Wicherts, in mindering werd gebracht op hetgeen hij was schuldig gebleven. Het restant zou Van Dolder op dezelfde dag nog voldoen. In de jaren 30 van de 18^e eeuw wisselden Gijsbert van Brien en een Van Deventer elkaar ieder jaar af als eerste en tweede burgemeester.

In deze jaren, waarin de vroedschap voornamelijk steeds uit hetzelfde groepje bekenden werd gevormd, was het voor de tijdgenoten niet nodig om voorletters, laat staan voornamen te noemen bij de gekozenen: 'ons kende ons'. Het is voor ons daarom niet altijd duidelijk wie er nu bedoeld wordt: de vader, de zoon, de broer, de oom of de neef. Ook worden schepenen en raden jarenlang in één adem genoemd, dus zonder de hoedanigheid van de vermelde personen. Pas als stadhouder Willem IV in 1748 weer een lijst krijgt voorgelegd worden naam en toenaam genoemd.

Einde van het stadhouderloze tijdperk.¹²

Op maandag 1 mei 1747 riep burgemeester Smissaert de vroedschap 's avonds om tien uur bij elkaar voor een buitengewone vergadering. Hij had die dag een brief ontvangen van Gedeputeerde Staten van Utrecht betreffende het aanstellen van een stadhouder over de provincie Utrecht. GS waren zich ervan bewust dat zij dit besluit niet buiten de steden om konden nemen en vroegen enige heren uit de vroedschap te machtigen om de volgende dag, dinsdag de 2^e mei, 's morgens om

negen uur in Utrecht aanwezig te zijn met het advies van de vroedschap. De leden van het stadsbestuur besloten unaniem om de prins van Oranje Nassau voor te dragen en aan te stellen op de instructies zoals die door de Staten zouden worden opgesteld. Hoofdschout Van Brienen, burgemeester Smissaert en oud-burgemeester Menso werden afgevaardigd om, na overleg met GS, te vergaderen met de Staten en zich te conformeren aan de daar te nemen besluiten. Uit de gang van zaken blijkt duidelijk dat er bestuurlijke hoogspanning heerste in de provincie. Er was een oorlog aan de gang, de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), waarvan men lange tijd had gehoopt dat die buiten de landsgrenzen zou kunnen worden uitgevochten maar nu waren de Fransen Staats-Vlaanderen binnen gevallen en hadden zelfs Bergen op Zoom¹³ ingenomen. Het lijkt een beetje op 1672, want er werd ook nu om Oranje geroepen, om iemand met voldoende gezag om de interne tegenstellingen binnen zeven gewesten te overbruggen en de leiding in handen te nemen. Was er ook in Rhenen wat onrust onder de bevolking ontstaan? In de vergadering van 4 april 1747 kreeg de secretaris namelijk opdracht om zowel in Rhenen als in

het Rhenense Veen een door hem opgestelde resolutie te laten publiceren. Het ging om het 'thans in swang gaan van het insmijten der glaasen so binnen dese Stad als wel voornamentlijk in 't Rhenense veen'.

Was dit baldadigheid of vandalisme van de lieve jeugd? Of zaten er politieke motieven achter?

In de vergadering van de Utrechtse Staten van 3 mei werd Willem Carel Hendrik Friso, prins van Oranje en Nassau etc. etc. aangesteld tot stadhouder Willem IV en kapitein-generaal over de provincie

Utrecht, alsmede admi-raal-generaal voor zover dit de provincie aanging.

Prins Willem IV (1711-1751), benoemde burgemeesters, schepenen en raden op voordracht van het stadsbestuur. Hij was de erfstadhouder van Utrecht vanaf 1747.

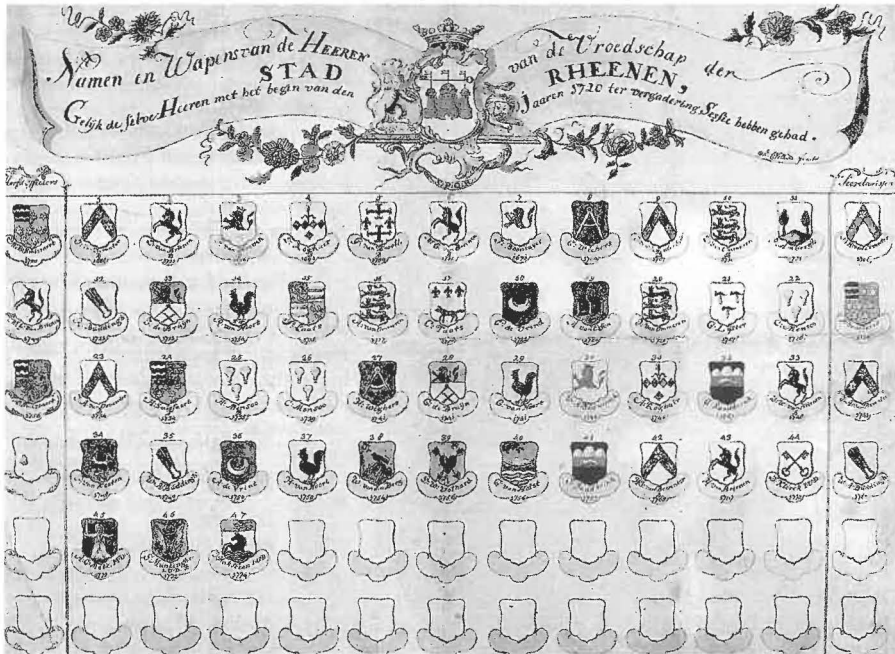
De Rhenense vroedschap liet de betreffende publicatie vanaf het bordes van het stadhuis voorlezen, 'onder het waaien van het oranje stadsvaandel van de frontespies van het stadhuis', waarna alle stadsklokken werden geluid. Willem IV was al erfstadhouder van Friesland en stadhouder van Groningen en Gelderland.

Geen grote veranderingen in de vroedschap

Heeft de aanstelling van de prins geleid tot verandering in de samenstelling van de vroedschap? Voorlopig niet. Benoemingen vonden al eeuwenlang per 22 februari plaats en Rhenen ging gedurende het jaar 1747 door in de samenstelling zoals men tweeënhalve maand voor de aanstelling van de stadhouder was benoemd. Pas 22 februari 1748 kreeg de prins/stadhouder een vinger in de pap bij de benoemingen. Eind januari 1748 moest een lijst aan hem worden voorgelegd met twee tweetallen voor de twee burgemeestersposten en zeven namen voor de functie van schepenen. In zijn lijst van electie benoemde hij twee burgemeesters, zeven schepenen en acht raden. Veel veranderingen bracht hij niet aan, zoals de tabel aangeeft.

Oude Stadsbestuur in 1747/1748	Genomineerden voor het nieuwe stadsbestuur 1748/1749 (= voorgesteld door de raad)	Nieuwe stadsbestuur 1748/1749 (aangesteld door Willem IV)
<i>Burgemeesters</i> Hendrik Smissaert Mr. Gijsbert van Brienen	<i>Burgemeesters</i> Mr. Gijsbert van Brienen Hendrik Smissaert Hendrik Menso Jan Adriaan van Deventer	<i>Burgemeesters</i> Mr Gijsbert van Brienen Hendrik Menso
<i>Schepenen</i> Hendrik Menso Arnoldus van Ommeren Cornelis Taats, i.p.v. C. Menso ¹⁴ Harmen Wigherts Gerrit de Bruijn Gijsbert van Noort Adrianus Roghair	<i>Schepenen</i> Arnoldus van Ommeren Cornelis Taats Gerrit Lijster Harmen Wigherts Gerrit de Bruijn Willem Adriaan Bouwensch Gerrit van Sandbrink	<i>Schepenen</i> Hendrik Smissaert Arnoldus van Ommeren Cornelis Taats Harmen Wigherts Gerrit de Bruijn Gijsbert van Noort Willem Adriaan Bouwensch
<i>Raaden</i> Dirk Roghair Rutger Buddingh Gerrit Lijster Jan Adriaan van Deventer Willem Adriaan Bouwensch Gerrit van Sandbrink		<i>Raden</i> Dirk Roghair Rutger Buddingh Gerrit Lijster Jan Adriaan van Deventer Adrianus Roghair Gerrit van Sandbrink Dirk Willem van Brienen Pieter van Kooten

Op 22 januari 1749 werden aan de prins dezelfde twee tweetallen voorgelegd, waaruit hij Hendrik Menso en Hendrik Smissaert kiest. In 1750 kiest hij uit hetzelfde lijstje Hendrik Smissaert en mr Gijsbert van Brienen. De tweede burge-meester wordt eerste burgemeester en de eerste burgemeester wordt president-schepen om het volgende jaar terug te keren als tweede burgemeester. Zo blijft dit viertal rouleren over de drie belangrijkste posten in het Rhenense stadsbestuur. Het wordt wat eentonig: het maakte in Rhenen dus weinig tot niets uit of er een stadhouder was of niet. Net als aan het begin van het stadhouderloze tijdperk in 1702 was er bij de overgang naar de nieuwe situatie in 1748 in onze stad van een echte verandering geen sprake. Het waren en bleven dezelfde personen uit hetzelfde kleine groepje families, vaak ook aan elkaar verwant. Er komt wel een beeld naar voren van twee klassen in het kleine groepje dat beschouwd kon worden als de elite van Rhenen, zogezegd een eerste en een tweede klasse. In de eerste klasse zaten vier heren die de eervolle posten bezetten en de stad in Utrecht en elders vertegenwoordigden. Zij wensten geen uitbreiding van de groep. In de tweede klasse kwamen af en toe nieuwe gezichten.

Kaart met de wapens van de 'Heeren van de Vroedschap van Rhenen' in de periode 1720-1775, getekend door D.W. Volhert (Museum Het Rondeel); zie ook geschilderde wapenborden gepubliceerd in kleur in het januarinummer van Oud Rhenen 2008, p. 32.

Voor de inkomsten hoefden zij het niet te doen. Men kreeg presentiegeld voor het bijwonen van de vergaderingen, t.w. 5 stuivers per vergadering. Daar moesten de raden het mee doen. Burgemeesters en schepenen kregen daarboven nog een toelage van 12 gulden 5 stuivers per jaar, plus 7 gulden voor wijngelden, waarbij de burgemeesters het dubbele, 14 gulden, opstrekten, zie de opstelling uit de comparitiedullen 1747.

Naam bestuurder	Comparitie gelden	Rantsoenen	Wijngelden	Totaal
Hoofficier Van Brienen	10.00.00	12.05.00	14.00.00	36.05.00
Burgemeester Smissaert	12.05.00	12.05.00	14.00.00	38.10.00
Burgemeester Menso	12.00.00	12.05.00	14.00.00	38.05.00
Dirk Roghair	00.05.00			00.05.00
Rutger Budding	5.05.00			5.05.00
Arnoldus van Ommeren	13.15.00	12.05.00	7.00.00	33.00.00
Cornelis Taats	12.15.00	12.05.00	7.00.00	32.00.00
Gerrit Lijster	5.15.00			5.15.00
J.A. van Deventer	4.10.00			4.10.00
C. Menso	00.10.00			0.10.00
Harmen Wigherts	13.15.00	12.05.00	7.00.00	33.00.00
Gerrit de Bruijn	13.15.00	12.05.00	7.00.00	33.00.00
Gijsbert van Noort	13.00.00	12.05.00	7.00.00	32.05.00
W.A. Bouwensch	6.00.00			6.00.00
A.Roghair	14.05.00	12.05.00	7.00.00	33.10.00
G. Sandbrenk	5.15.00			5.15.00
De secretaris van Deventer	14.15.00	12.05.00	7.00.00	34.00.00
Subst. Schout Budding	3.10.00			3.10.00
Den Camr De Bruijn		12.05.00	7.00.00	19.05.00
				394.05.00

Uit: Oud Archief Rhenen, inv.nr. 247 Comparitiedullen 1747.

Het waren allemaal hardwerkende, gegoede middenstanders op een paar uitzonderingen na. Daarin verschilden ze niet van regenten uit andere steden in het Sticht. In Wijk bij Duurstede waren het timmerlieden, metselaars, glazenmakers, herbergier, schipper, fruitteler, etc¹⁵. In Rhenen waren het vooral winkeliers.

Rutger Budding, Harmen Wigherts, Gerrit Sandbrink en Gijsbert van Noort, werden in 1751 belast voor de impost op azijn, zout en zeep. Harmen Wigherts was in 1747 gildemeester van het kramersgilde, Gerrit Sandbrink werd ook nog belast voor het gruttersgemaal. Adrianus Roghair en Arnoldus van Ommeren werden 1750/1751 belast voor hun wijnnegotie en Dirk Roghair was tot zijn dood leerlooijer. Hendrik Menso werd in 1751 belast voor het brouwersgemaal en de uitslag van bieren, hij was de bierbrouwer bij de Rijnpoort.

In een ander artikel over deze tijd¹⁶ is gepoogd aan te geven waar deze elite woonde. Klitten ze bij elkaar in een bepaalde wijk van de stad? Zonderden zij zich af van de andere burgers? In een stadje als Rhenen met circa 800 inwoners was dat niet mogelijk. Mr. Gijsbert van Brienen woonde buiten de stad, op Huis Leefdaal, alle anderen in de stad, in de (Lange) Herenstraat en rondom de Markt. Dat kon ook moeilijk anders als winkelier. Hun vermogen bestond ook niet uit veel meer dan hun eigen woningen in de stad wat blijkt uit het overzicht dat uit de manualen van het schiltgeld over 1747 is samengesteld. Naast Van Brienen op Huis Leefdaal en Van Deventer in de Herenstraat, springt alleen Bouwensch eruit; hij was dan ook zonder beroep ofwel rentenier.

Naam bestuurder	Schildgeld ¹⁷	Reële ongelden	Personele ongelden	Gadergeld + zegel	Totaal
Burgemeester Gijsbert van Brienen	122.08.02	49.13.05	46.13.05	13.05.14	232.00.10
Burgemeester Smissaert	7.13.00	11.00.00	11.00.00	2.05.12	31.18.12
Burgemeester Menso	1.02.08	-	-	0.02.02	1.04.10
Dirk Roghair	1.08.10	-	-	0.02.08	1.11.02
Rutger Budding	0.06.00	1.00.00	1.00.00	0.03.06	2.09.06
Arnoldus van Ommeren	1.18.08	0.10.00	0.10.00	0.10.00	3.08.08
Cornelis Taats	-	-	-	-	-
Gerrit Lijster	-	-	-	-	-
J.A. van Deventer	134.12.04+	99.15.13+	81.05.04+	19.03.12+	334.17.01+
	1.14.00+	0.13.05	0.13.05	0.10.02+	3.10.12+
	1.19.00	-	-	0.03.00	2.02.00
C. Menso	-	-	-	-	-
Harmen Wigherts	-	-	-	-	-
Gerrit de Bruijn	-	-	-	-	-
Gijsbert van Noort	1.00.08	0.06.11	0.06.11	0.2.12	1.16.10
W.A. Bouwensch	20.12.06	26.10.11	27.10.11	4.14.00	79.07.12
A.Roghair	-	-	-	-	-
G. Sandbrenk	0.09.00	0.15.00	0.15.00	0.03.00	2.02.00
De secretaris Van Deventer	-	-	-	-	-
Subst. Schout Budding	-	-	-	-	-
Cameraaer De Bruijn	-	-	-	-	-

Uit: Oud Archief Rhenen inv.nr. 335 Schildgeld 1747.

Waarover spraken zij in 1747?

Over welke zaken moesten nu zulke personen van zo verschillende achtergrond met elkaar overleggen? Zij waren samengebracht in een college met als taak het besturen van een ommuurde stad van 216 huizen met 835 inwoners waarvan 201 kinderen beneden de 10 jaar. Daarbij kwam een omliggend platteland met nog eens 151 huizen, 740 bewoners, waarvan 179 kinderen beneden de 10 jaar.

De Markt te Rhenen circa 1745 getekend door Jan de Beijer (Rotterdam, Museum Boijmans van Beuningen).

Van deze laatste 740 was niemand in de vroedschap vertegenwoordigd; alleen inwoners van de stad hadden zitting daarin. In de notulen van 1747 komt een grote verscheidenheid aan onderwerpen aan de orde. Het is moeilijk om daar ordening in aan te brengen. Het gaat van afgeven van attestaties aan vertrekkende Rhenenaren, via het adviseren over de Staten van Oorlog (de begrotingen van wat wij nu noemen het ministerie van Defensie) tot het zich accoord verklaren met de benoeming van de stadhouder. Enkele onderwerpen zijn uit de veelheid opgediept en worden hierna beschreven.

De benoeming van een stadhouder

Het belangrijkste onderwerp was natuurlijk de benoeming van prins Willem Carel Hendrik Friso, prins van Oranje en Nassau etc.etc.etc. tot stadhouder van de provincie Utrecht. Nadat de Staten unaniem hiertoe hadden besloten werd een tiental heren afgevaardigd naar Den Haag om de prins de voorwaarden te overhandigen waarop hij was benoemd. Smissaert deed op 3 juli 1747 verslag van het voorgevallene in Den Haag¹⁸, waar hij zelf niet van de partij was. Zelfs Smissaert was niet belangrijk genoeg voor zo'n 'boodschap'. De heren Leusden, Van Mijdrecht, Van Rechteren, Van Zuijlen, Van ter Aa, Van Schalkwijk, Van Cleef, Van Stoetwegen, Temminck en de secretaris van de Staten Van Hindersteijn vertrokken op 15 mei 's morgens om 06.00 uur met het jacht naar Den Haag, waar ze om 18.00 uur aankwamen. Na aankomst in Den Haag overhandigde de secretaris de punten aan de stadhouder zodat deze zich rustig kon voorbereiden op de audiëntie van de volgende dag. Er zat wat haast achter het bezoek, want de prins zou op 17 mei naar het oorlogsgebied in Zeeland vertrekken. De 16^e mei gingen de heren twee aan twee met vijf koetsen, nadat ze twee Statenboden vooruit hadden gezonden, naar het huis van de prins. Daar werden ze door de wacht opgesteld en

onder het slaan van de mars en het salueren van het vaandel, zoals gebruikelijk was bij de ontvangst van een soevereine deputatie, door de prins op de drempel van zijn huis ontvangen. De opperstalmeester en andere officieren en edellieden leidden de heren vervolgens naar de audiëntiekamer terwijl de prins hen volgde. Ze kregen tien gelijke stoelen aangeboden, waarna de prins aan de andere kant, het 'nedereijnt', van de kamer plaats nam. Na over en weer de nodige complimenten te hebben uitgewisseld, verklaarde de prins geen inbreuk te zullen maken op de soevereiniteit van de provincie Utrecht; het stadhouderschap te zullen aanvaarden, gelet op de zorgelijke toestand van het land; dat de Staten van Holland en Zeeland hem inmiddels ook het stadhouderschap hadden opgedragen op de wijze zoals zijn voorvaderen het hadden bekleed; en dat hij helaas geen tijd had gehad de punten te bestuderen die hem gisteravond waren overhandigd maar dit later te zullen doen en hierop mondeling of schriftelijk te reageren. De heer Leusden, woordvoerder van de deputatie, drong erop aan dat de prins toch zou reageren op enkele punten, die immers gebaseerd waren op de instructies aan vorige stadhouders waarop de prins antwoordde dat hij niet geheel onkundig was van deze instructies, met name van die van 1674. Hij wees erop dat Holland en Zeeland hem in alle vertrouwen het stadhouderschap hadden aangeboden op de voet van de instructies van zijn voorouders. De prins, anders gezegd, was niet te overreden om op wat voor voorwaarden ook, afwijkend van die van 1674, het stadhouderschap te aanvaarden. De deputatie, in verwarring gebracht door de onverzettelijkheid van de prins, vroeg hem of hij zich in een andere kamer wilde terugtrekken, opdat zij onderling konden overleggen. Na discussie meenden de Utrechtse Staten dat zij zich moesten neerleggen bij de wens van de prins, maar wel onder voorbehoud van de Statenvergadering. Dit deelden zij hem mee, nadat zij hem hadden verzocht weer binnen te komen. De prins beschouwde zich vanaf dat moment als stadhouder van de provincie Utrecht. Men werd op dezelfde wijze uitgeleid als men was binnengekomen. 's Middags legden ze een beleefdheidsbezoek af bij prinses Anna, die haar dochttertje prinses Carolina bij zich had. 's Avonds mochten ze nog een keer bij de prins op bezoek om hem succes te wensen bij zijn reis naar Zeeland. Deze gelegenheid greep de prins aan om de heren te verzoeken 'met alle kordaatheid' te zorgen voor de financiële middelen voor het onderhoud van het leger. Hij voegde daaraan toe dat hij niet van zins was om de oorlog eeuwig te laten duren, maar dat hij in de rechterhand de degen hield en tegelijk in de linkerhand de olijftak. Wat opvalt in dit verslag is dat de gedeputeerden als afgevaardigden van een soevereine staat werden behandeld en zich ook die pretenties aanmatigden. Het is nogal wat om de gastheer, in zijn eigen huis, te verzoeken de kamer te verlaten om intern te kunnen overleggen en hem daarna weer binnen te verzoeken. De prins echter wist de onderhandelingen in zijn voordeel te beëindigen: hij werd stadhouder op zijn condities. Aan de voorwaarde van de Utrechtse Staten dat hun vrijheid van hande-

len niet zou worden beknot werd niet voldaan. Om met de woorden van De Bruin te spreken: 'de beker oranjebitter moest tot op de bodem worden leeggedronken. Op 18 mei accepteerden de Staten de herinvoering van het regeringsreglement van 1674'¹⁹. Op 19 juli 1747 bezocht de prins Utrecht, waar hij verzocht werd zitting te nemen in de Staten. Hij werd geïnstalleerd als stadhouder van de provincie, werd geïntroduceerd bij het Hof Provinciaal en werd onthaald op een plechtige maaltijd in het Duitsche Huis. De burgemeesters Smissaert en Van Brienen en de secretaris Van Deventer werden afgevaardigd naar deze dag. Maar de drie heren kregen de opdracht mee om vooraf, in De Gouden Leeuw te Utrecht, te overleggen met de andere steden over zowel het ceremonieel als het handhaven van de privileges van de steden. Omdat het overleg niet plaatsvond in het Utrechtse stadhuis zal de Utrechtse vroedschap niet zijn uitgenodigd hiervoor.

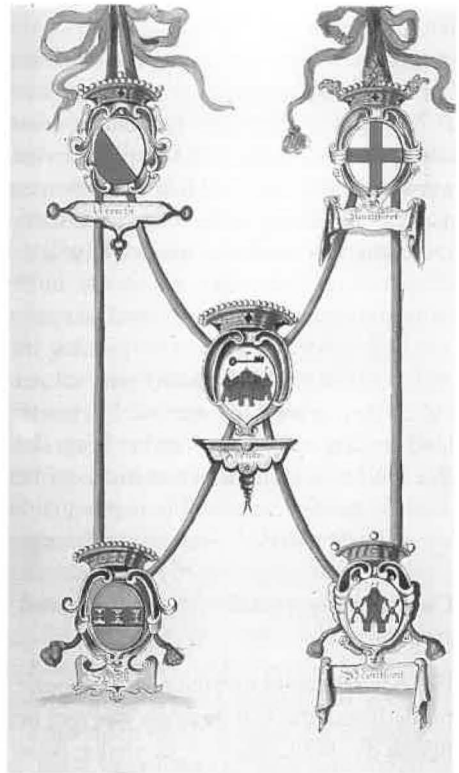
Op 20 november 1747 nam de Rhenense vroedschap, gelet op de toestand van het land en naar aanleiding van het besprokene in de Staten, een resolutie aan waarin Rhenen het stadhouderschap inclusief het kapitein- en admiraalschap-generaal, erfelijk verklaarde, zowel in mannelijke als in vrouwelijke lijn. Smissaert werd verzocht dit aan de Staten over te brengen.

Competentiegeschillen tussen de stad Utrecht en de zogenaamde vier kleine steden

Het bovenstaande overleg over het toezien op handhaving van ieders privileges bij de installatie van de prins was niet het enige geschilpunt dat zich voordeed tussen de stad Utrecht en de steden Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort. Regelmatig kwam de controverse tussen de steden naar voren. Stad Utrecht gedroeg zich meermalen als eerste en enige vertegenwoordiger van het derde lid in de Staten en zodra de andere steden daar de lucht van kregen kwamen ze in De Gouden Leeuw in Utrecht, soms ook in de Domtoren, bijeen voor afspraken om gezamenlijk op te trekken tegen de stad Utrecht. In april 1747 ontving Rhenen een extract uit een resolutie van de Stad Utrecht met een hele rits belastingvoorstellen om de tekorten in de provinciale kas weg te werken. De voorstellen behelsden een belasting op het inkomen van alle regenten en ambtenaren, verhoging van de impost op paarden 'so van plaisir als van labeur', van het dienstbodengeld, etc.. Rhenen ging hierover in overleg met de andere steden om tegenvoorstellen te doen in de Staten. In augustus en september 1747 overlegde Smissaert met de andere steden over het geschil met Utrecht inzake de nominatie van een raadsheer in het Hof Provinciaal: Utrecht had zonder de andere steden daarin te kennen een eigen kandidaat voorgedragen, waarop Amersfoort ook met een kandidaat kwam. Toen in de Statenvergadering hierover grote onenigheid ontstond werd uiteindelijk besloten het geschil aan Willem IV voor te leggen. De Rhenense vroedschap machtigde Smissaert om met de heren Loogen, Pauw en Dannis van

de andere steden naar de prins te gaan. In de boodschap aan de prins zouden de steden o.a. wijzen op het aanstellen van de stadhouder, waarmee alle drie de leden van de Staten hadden moeten instemmen, en niet alleen de stad Utrecht maar alle vijf steden als gezamenlijk uitmakende het derde lid der Staten. Men wees op een overeenkomst die al in 1623 was gemaakt naar aanleiding van een toen ontstaan geschil, waarbij prins Maurits, als stadhouder van het Sticht, had ingegrepen. In 1734 was er ook al commotie geweest met de stad Utrecht over de aanstelling van afgevaardigden naar de Admiraliteiten op de Maze en in het Noorderkwartier, maar die kwestie werd uiteindelijk door de kleine steden geslikt omwille van 'bevordering van vriendschap en harmonie'. Dat toegeven toen betekende echter niet dat daarmee de overeenkomst van 1623 kwam te vervallen, in tegendeel, deze overeenkomst werd juist vernieuwd. De prins werd ingeschakeld omdat hij bij zijn aantreden als stadhouder had beloofd de leden van de Staten en de steden in hun rechten en privilegiën te handhaven. De vier heren

werden op maandag 11 september 1747 door de prins in audiëntie ontvangen en bepleitten met verve hun zaak. Zij wezen er onder andere op dat zij eeds- en ambtshalve verplicht waren tegenover hun resp. gemeenschappen de voorrechten en privilegiën te verdedigen. Het bleek dat de prins inmiddels ook een brief van de stad Utrecht over de zaak had ontvangen. Hij zou in zijn secretarie naar documenten laten zoeken over deze competentiekwestie en zijn beslissing laten horen. Op de 13^e september, terug in Utrecht, woonden de vier heren de Statenvergadering bij, waar niet over de kwestie werd gesproken. De Rhenense vroedschap bedankte Smissaert voor zijn bemoeienissen. Op 21 oktober 1747 deelde de stadhouder zijn beslissing mee. Hij had in de hem toegezonden stukken geen aanwijzingen gevonden waaruit hij kon opmaken wie van de partijen gelijk had. Omdat de zaak van de

Wapentekening van de 5 Utrechtse steden met centraal het wapen van Rhenen omringd door de wapens van de steden Utrecht, Amersfoort, Wijk bij Duurstede en Montfoort (Het Utrechts Archief).

benoeming in het Hof geen verder uitstel kon verdragen, wees hij een persoon aan uit het drietal dat hem was voorgelegd door de eerste twee leden van de Staten plus de stad Utrecht, zonder dat dit consequenties zou hebben voor zijn latere uitspraak in het geschil. De Rhenense vroedschap nam hier nota van en verzocht Smissaert om de volgende dag over deze zaak in de Domtoren, in aanwezigheid van de advocaat Munniks, te vergaderen met de andere drie steden.

Kerkelijke bemoeienissen

Op last van de Staten diende aan de predikanten meegedeeld te worden, in verband met de aanstelling van Willem IV, in welke nieuwe volgorde en rang voor de overheden diende te worden gebeden in. Eerst werd voorbede gedaan voor de Staten als de wettige overheid van de provincie, dan voor de Staten van de overige provincies, hun vrienden, burens en bondgenoten, dan voor de Gedeputeerden ter Staten-Generaal en de Raad van State, vervolgens voor de stadhouder en zijn echtgenote prinses Anna van Hannover en hun familie, daarna voor het Hof Provinciaal en eindelijk voor de magistraat van de stad. Secretaris Van Deventer kreeg opdracht de kerkdiensten van de woensdagmorgen te laten verplaatsen naar de middag, eerst om vier uur, later wordt dat vijf uur. De raad Bouwensch moest de predikanten uit naam van de vroedschap vragen de zondagse kerkdienst niet langer te laten duren dan twee uur. Oud-burgemeester Menso werd verzocht de bijbels in de Cunerakerk te inspecteren en naar bevind van zaken deze te laten repareren of te laten vervangen door de kerkmeester. De bemoeienissen van de vroedschap met de kerkenraad liepen langs hele korte lijntjes. De twee ouderlingen waren in de jaren dertig en veertig meestal lid van de vroedschap als burgemeester, schepens of raad. Van de twee diakenen was er in ieder geval één lid van de vroedschap. De andere diaken werd waarschijnlijk gekozen uit de lidmaten. Men werd voor twee jaar gekozen. Na aftreden kon men wel gekozen worden voor het andere ambt. Na 1750 nam vanuit de vroedschap de belangstelling voor kerkenraadsplaatsen wat af.

Militaire zaken

De ommuring van de stad was er niet voor niets en ook de poorten werden nog door portiers bewaakt, waarbij de portier van de Bergpoort om redenen die waarschijnlijk al lang vergeten waren, al eeuwenlang werd betaald door de kerkmeester. Maar tegen een echt leger met de kanonnen van toen waren de muren natuurlijk niet bestand. Net zo min als de muren van Amersfoort, Wijk en Utrecht. Vandaar dat de Staten-Generaal besloten hadden een oud plan uit te voeren, namelijk de aanleg van de Grebbelinie²³ ter verdediging van Utrecht en Holland. Op 11 februari 1748 ontving de vroedschap een brief van Gedeputeerde Staten van Utrecht dat ingenieur De Roij de inundatie ging uitproberen, die hij vanaf circa 1743 had

Jaar en datum van bevestiging ²⁰	Ouderling	Ouderling	Diaken	Diaken
26-05-1740	Jan van Grootvelt	Hermen Wiggheers	Jeroon van Alewijk, schoenmaker	Willem van den Bergh, 1744 gildemeester kramersgilde
11-05-1741	Gerrit Lijster	Hendrik Menso	Gerrit (van) Sandbrink	Willem Budding ²¹
..-05-1742	Godaert van Kooten	Willem Adriaan Bouwensch	Gerrit de Witt, metselaar	Roelof van Noort
23-05-1743	Jan Adriaan van Deventer	Gijsbert van Noort	Jeroon van Alewijk, schoenmaker	Jacob Taats, schoenmaker
15-09-1743 (tussentijds)	Hermen Wiggheers i.p.v. Godaert van Kooten†			
14-05-1744	Gerrid van Sandbrink	Joost/Joseph Brossart	Willem Anthonij Budding, stadsklerk	Peter van Kooten
05-04-1745		Willem Adriaan Bouwensch i.p.v. Joseph Brossart†		
27-05-1745	Hendrik Smisjaert, burgemeester	Cornelis Taats, schepen ²²	Adrianus Roghair	Casimir Clem, tuinman
19-05-1746	Aart van Brummen, bakker	Willem Anthonij Budding	Roelof van Noort	Jacob Taats, schoenmaker
11-05-1747	Hendrik Menso	Gerrit Lijster	Peter van Kooten	Jan Hendrik Baars, wielendraaier(?)
23-05-1748	Jeroon van Alewijk, schoenmaker	Jacob Taats	Casimier Klem, tuinman	Dirck Volhardt
15-05-1749	Rutger Budding	Jan Adriaan van Deventer	Jan Lamme, molenaar op de Wal	Alard de Vrindt, in 1751 genoemd als raad
07-05-1750	Casimier Klem, tuinman	Dirck Volhardt	Gerrit de Wit, metselaar	Antonij van Maanen
20-05-1751	Harmen Wichards	Gerrit de Bruijn	Adriaan van Ommeren	Willem van Ede, blekslager
11-05-1752	Jacob Taats, schoenmaker	Gerrit de Wit, metselaar	Jan H. Baars, wielendraaier(?)	Geurt van Holst, grutter

Uit: HUA, Toegang 272, Inventaris Hervormde Kerk Rhenen 1628-1969, inv.nr. 1 Notulen 1734-1824.

aangelegd vanaf de Grebbesluis tot voorbij Amersfoort. Het stadsbestuur kreeg opdracht alle ingezetenen van deze proefneming te verwittigen, en tevens te waarschuwen dat een ieder zich moest voorbereiden tegen het opkomende water en geen tegenstand mocht bieden of enige hinder mocht toebrengen aan deze zaak van nationaal belang. De inundatie was nodig geoordeeld en werd in opdracht van de Raad van State gehouden, met goedvinden van de stadhouder Willem IV. Ga

als Rhenense bestuurder maar eens naar Achterberg om de boeren daar te vertellen dat ze in februari met de voeten in het water komen te staan! Waar moesten ze met hun huisraad en met de beesten naar toe? In de raadsverslagen is van gemor van de Achterbergers echter niet gebleken. In de stad was het een paar keer een drukte van belang als er inkwartiering gevonden moest worden voor een half bataljon ruiters. In de stad met ruim 200 huizen, huisjes en kamertjes moesten in april 1747 168 ruiters met hun paarden worden ondergebracht en in november 1747 211 mannen en paarden. De vroedschap ondervond van tijd tot tijd onwilligheid van enige bewoners om ruiters of soldaten op te nemen of om aan deze troepen goederen ('fournituren') te leveren. Dat was aanleiding om de burgemeesters te machtigen om het garnizoen naar bevind van zaken onder te brengen. Mochten er protesten komen dan werden de weigeraars beboet met 1 gulden 10 stuivers per dag bovenop de kosten van het onderbrengen van de militairen in een herberg of waar ze elders maar onderdak konden krijgen. De substituut-schout kreeg opdracht om de boetes per omgaande te innen. De stad moest ook zichzelf kunnen verdedigen. Vandaar dat in april 1747 besloten was een compagnie van burgers en ingezetenen op te richten. Er werd een lijst opgesteld van personen van wie verondersteld werd dat zij een geweer konden dragen en dienst konden doen. Deze personen kregen opdracht om een 'behoorlijk weerbaar schouder- en seijtgeweer' in eigendom aan te schaffen. Bij niet voldoen hieraan werd men beboet met 3 gulden ten behoeve van de armen van de stad. Als officieren werden aangesteld: tot kapitein de raad Bouwensch, tot luitenant schepen De Bruijn, tot sous-luitenant schepen Van Noort, tot vaandrig Van Deventer. Aan de laatste werd overgelaten de sergeanten en andere onder-officieren aan te wijzen. Van deze compagnie wordt niets meer vernomen, waarschijnlijk een stille dood gestorven. Op 6 november 1747 stelden Van Brienen, Smissaert, Menso en de secretaris Van Deventer een lijst op van alle burgers en andere ingezetenen van 16 tot 60 jaar, die al dan niet financieel in staat waren om zich van een saphaan met bajonet en degen te voorzien. Het zou nog tot 1748 duren voordat de Vrede van Aken werd getekend.

Tot besluit

Tussen 1702 en 1747 werd het bestuur van de stad Rhenen gekozen door en uit een kleine groep die door de jaren heen weinig van samenstelling veranderde. Schout, twee burgemeesters, zeven schepenen en acht raden vergaderden in Rhenen gezamenlijk, terwijl toch de schout en de schepenen de rechtbank vormden en de schout, burgemeesters en raden het stedelijk bestuur. De presidentschepen was meestal de afgegane burgemeester en de stadssecretaris, voor het leven benoemd, was schepen het ene jaar en raad het andere jaar. Men wisselde het schepenambt af met de functie van raad, waarbij de afgegane schepen niet onkundig buiten de rechtspraak zal zijn gehouden, ook al had hij officieel geen zitting in

de schepenbank. De functie van kerkmeester, gasthuismeester en weeshuismeester werd veelal vervuld door een schepen of een raad. Een enkele keer kwam via deze functie een nieuweling binnen. Wel of geen stadhouder maakte voor de benoemingen weinig of niets uit. Men hoorde nu eenmaal tot de kleine groep die, eenmaal gekozen, jaar in jaar uit betrokken bleef bij het stadsbestuur. De schout, de twee burgemeesters en de secretaris van de stad staken ver uit boven de andere 15 leden van de vroedschap, zowel in hun externe contacten naar de Staten van Utrecht en elders als in hun welstand. De raden en schepenen waren veelal middenstanders, wonende te midden van hun medeburgers, van wie ze vanwege hun beroep min of meer afhankelijk waren wat betreft hun inkomen. In de eerste helft van de 18e eeuw is er in Rhenen maar één echte oprisping vanuit de burgerij geweest, namelijk de Plooierijen in 1703. Maar die werden vanuit de Staten van Utrecht snel en efficiënt de kop ingedrukt. Het zou tot 1787 duren voordat men vanuit de burgerij weer op het bestuurlijke vlak van zich liet horen.

Literatuur

Aalbers, J., 'Met en zonder stadhouder (1674-1747)', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht, van 1528 tot 1780*, Utrecht 1997.

Bruin, R.E. de, 'De prins en zijn regenten (1747-1780)', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht, van 1528 tot 1780*, Utrecht 1997.

Strous, Willem H., 'Smislaert, en het huis, de steeg en de put van de generaal', in: *Oud Rhenen* 18^e jrg, jan. 1999, nr 1.

Strous, Willem H., 'Rijk en arm in Rhenen in 1747', in: *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht 2008.

Water, J. van de, *Groot Plakaatboek Utrecht, 1729*.

Noten

¹ Oud Achief Rhenen (verder OAR), inv.nr. 16, Policieboek beginnende den 30^e September 1700 en Eijndigende den 29^e Juni 1703.

² O.a. OAR inv.nr. 16 fo.72.

³ OAR inv.nr. 16 fo.9v.

⁴ Beheerder van de financiën van de stad.

⁵ Uit: *2000 jaar geschiedenis van Overijssel*; te vinden op Wikipedia.

⁶ Water, J. van de, I-741.

⁷ Water, J. van de, I-742.

⁸ OAR inv.nr. 17 Policieboek 09-08-1706 tot 17-02-1710, fo. 1.

⁹ Een soort gemeentelijke belasting omdat men een ambt mag uitoefenen.

¹⁰ OAR inv.nr. 17 Policieboek 09-08-1706 tot 17-02-1710, fo 46v.

¹¹ OAR inv.nr. 18 Policieboek fo 121/121v.

- ¹² OAR inv.nr. 27 Policieboek 1747-1748, en inv.nr. 28 Policieboek 1749-1750.
- ¹³ De Rhenense Joan Carel Smissaert, luitenant-generaal en kolonel van een regiment infanterie Walen, was benoemd tot bevelhebber van de troepen in Zeeland. Terwijl hij met zijn staf plannen smeedde om Bergen op Zoom te ontzetten, stierf hij vrij plotseling en onverwacht na een korte, hevige ziekte op 28 augustus in zijn hoofdkwartier in Kapelle. Joan Carel was zoon van de eerste Smissaert die schout van Rhenen was en broer van Balthasar, de tweede schout uit die familie, en oom van Hendrik Smissaert, de laatste en derde schout van die naam (Strous 1997, p.37-51).
- ¹⁴ De raad Bouwensch had op 4 april 1747 meegedeeld dat GS van Utrecht een vaandel aan Rhenen ter beschikking had gesteld. De vroedschap droeg daarop de raad en schepen Cornelis Menso voor deze functie voor en verzocht burgemeester Smissaert om Menso in Utrecht aan te bevelen. Op 15 mei kreeg Menso zijn aanstelling en bedankte daarom voor zijn regentsplaats. In zijn plaats werd oud-schepen Cornelis Taats aangesteld.
- ¹⁵ Aalbers, p. 250.
- ¹⁶ Strous 2008, p. 258-267.
- ¹⁷ Een onroerendzaak-belasting.
- ¹⁸ Het Utrechts Archief, Toegang 233, inv.nr. 232-93.
- ¹⁹ Bruin de, p.269.
- ²⁰ Men werd op Tweede Pinksterdag bevestigd.
- ²¹ Van Willem Budding werd naderhand vastgesteld dat hij nog niet meerderjarig was; vraag werd toen hoe dat moest met de rechtmatigheid van de rekeningen.
- ²² Cornelis Taats werd in 1734 geweerd van het avondmaal, samen met 9 anderen. In 1743 worden deze gecensureerden van 1734 nog eens opgesomd, maar zonder Cornelis Taats. Onbekend is wanneer hij weer werd toegelaten tot het avondmaal.
- ²¹ De eerste ideeën over een Grebbelinie dateren uit circa 1629 toen Frederik Hendrik 's Hertogenbosch belegerde. De Spanjaarden dreigden met een grote boog om hem heen te trekken via de Veluwe richting Holland om hem op deze manier zijn beleg te laten afbreken.

Tabak als sociaal bindmiddel – De betekenis van microkrediet voor de economische ontwikkeling van Rhenen

Jan de Putter

Inleiding

De tabaksteelt te Rhenen en naaste omgeving is in een viertal recente publicaties uitgebreid aan de orde gekomen, waaronder de twee bijdragen van mij en Piet van Cruijnningen aan het boek *Geschiedenis van Rhenen*.¹ Voorts het hoofdstuk van Just Vlak in hetzelfde boek over tabaksvirologie en een artikel van Ruurd Kok in Oud Rhenen vorig jaar.² Met name de twee publicaties waarbij ik co-auteur was verdienen een aanvulling en hier en daar enige correctie en een nabeschuiving.

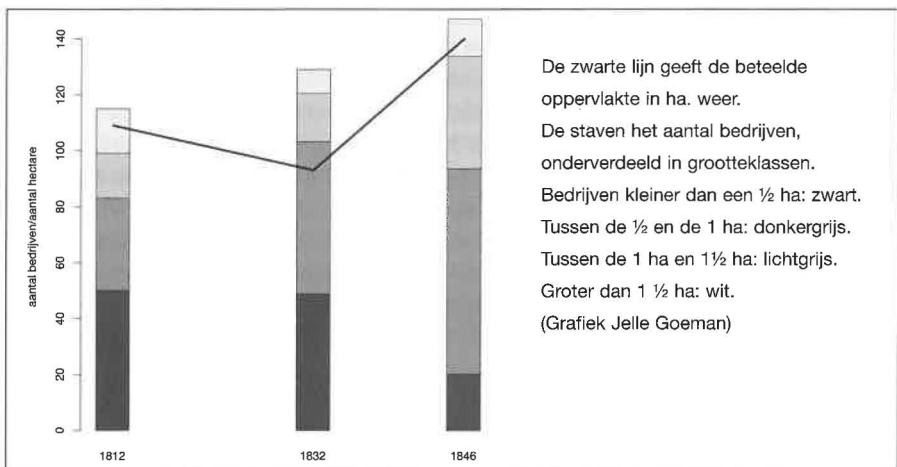
De tabaksteelt werd in Rhenen bedreven in deelbouw. Een grondeigenaar stelde land, mest en soms ruimte in een droogschuur ter beschikking aan de teler. De arbeid werd ‘gratis’ geleverd door de tabakker en zijn vrouw en kinderen. Het geoogste blad werd door de grondeigenaar verkocht, waarna de opbrengst half om half tussen hem en de teler werd gedeeld. De landheer was meestal een grootgrondbezitter. Deelbouw wordt in de landbouw-historische literatuur meestal ongunstig beoordeeld, omdat het systeem innovaties zou belemmeren. Roessingh daarentegen meende dat het stelsel in de 17de eeuw en 18de eeuw het landbouwbedrijf een zekere flexibiliteit gaf.³ In onze artikelen hebben we aan willen geven dat het stelsel van deelbouw de sociale voorwaarden schiep voor de aanpassing en expansie van de tabaksteelt in het midden van de negentiende eeuw.

Het ontstaan van het gespecialiseerde gezinsbedrijf

De titel van het tweede artikel in het boek *Geschiedenis van Rhenen*, ‘*Tabaksteelt ontwikkelt zich tot arbeidsintensieve bedrijfstak. De opkomst van het gezinsbedrijf, 1800-1850*’ is enigszins in tegenspraak met de inhoud van het artikel. Immers, was de teelt van tabak in de zeventiende en achttiende eeuw al niet arbeidsintensief? Moesten ook toen niet de telers zwoegen om water op hun percelen te brengen? In het midden van de negentiende eeuw beschrijft de Rhenense auteur Haakman dat als een “een moeilijke en zware arbeid”. Slechts enkele vaten tegelijk konden op een kar worden geladen. Vanaf de weg naar het tabaksland moesten de vaten op kruiwagens worden vervoerd. Ongetwijfeld gebeurde die zware arbeid ook voor 1800. Daar komt nog bij dat de teelt wel arbeidsintensiever werd tussen 1812 en 1832, maar tussen 1832 en 1846 minder arbeidsintensief werd bedreven. Die ontwikkeling valt af te leiden uit de voor onze artikelen verzamelde cijfers. Wat

overigens niet wil zeggen dat het nu een arbeidsextensieve teelt werd. De teelt van tabak vergde in 1876 ten minste vijftien keer zoveel arbeid als de teelt van rogge, schreef het gemeentebestuur van Amerongen. De oorspronkelijke titel *Tabak als sociaal bindmiddel* zou achteraf veelzeggender zijn geweest. De tabaksteelt gaf volk en elite van Rhenen een lotsverbondenheid.

Die lotsverbondenheid is bevorderd door de opkomst van het in de tabak gespecialiseerde gezinsbedrijf. Die ontwikkeling is niet helder in beeld gebracht door het verwarrende bijschrift bij de tabel op pagina 309. Daar staat: "Steeds vaker zien we een bedrijfsgrootte van boven één en in 1846 opvallend vaak boven de anderhalve hectare." Deze uitleg bij de tabel strookt niet met de cijfers in de tabel en evenmin met de lopende tekst waarin staat dat de groep van grote telers verdwijnt. Het bijschrift is dus onjuist! Uit de grafiek die hieronder staat, is dat in één oogopslag duidelijk. In 1812 was 14% van de bedrijven groter dan anderhalve hectare, in 1832 7% en in 1846 10%. De echt grote bedrijven verdwenen echter geheel. In 1812 waren er nog negen telers boven de twee hectare, in 1832 geen enkele en in 1846 slechts één. Tussen 1812 en 1836 verdwenen de hele grote bedrijven. De oorzaak moet gezocht worden in de economische conjunctuur, die ook de tabaksteelt niet onberoerd liet: de omvang van de teelt daalde in Rhenen van 109 naar 93 ha. De grote bedrijven stopten geheel of werden opgesplitst over kleinere bedrijven. Bedrijven groter dan 1½ ha de teelt verdwenen, maar tegelijkertijd nam het aantal bedrijven onder 1 ha toe. Toen het beter ging met de teelt in de jaren veertig van de negentiende eeuw groeiden een aantal van deze gezinsbedrijven door, maar groter dan 2 ha werden ze niet. Tussen 1832 en 1846 daalde het aantal bedrijven onder de ½ ha spectaculair, maar expandeerde het aantal bedrijven boven ½ ha.

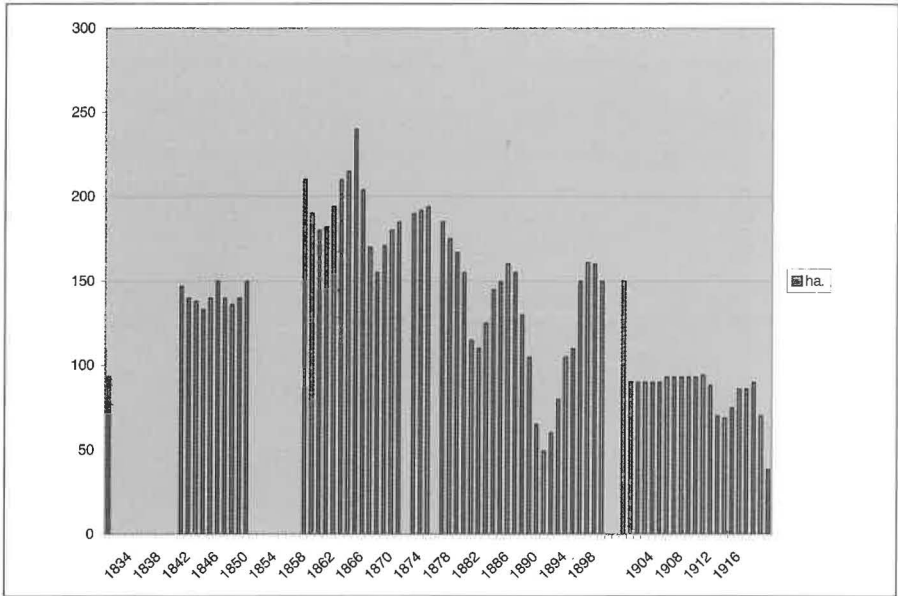

Opmerkelijk genoeg verdwenen ook telers die minder dan een ½ ha verbouwen grotendeels. Grondeigenaren waren blijkbaar niet meer geneigd aan kleine telers geen grond, mest en schuurruimte beschikbaar stellen. Zij investeerden in gezinsbedrijven. Er was in de eerste helft van de negentiende eeuw een symbiotische relatie ontstaan tussen de gezinsbedrijven van tabakkers en het patriciaat. Opvallend is dat bij volkstellingen steeds meer mensen als beroep 'tabaksteler' opgeven. In 1808 deden dat er nog maar 13, in 1832 maar liefst 37 en in 1842 105. Het gezinsbedrijf tussen de ½ en 1½ ha ontstaat in de periode van achteruitgang van de teelt tussen 1812 en 1832 en tot komt tot bloei in het daarop volgende decennium. Het voor de tabaksteelt typerende gezinsbedrijf zal gegroeid zijn uit de bijverdienste van heel kleine telers in de eerste helft van de negentiende eeuw.

De oorzaken van de economische veranderingen

De ontdekking dat in Rhenen de tabaksteelt een activiteit werd van het gespecialiseerde familiebedrijf in het begin van de negentiende eeuw is weliswaar een belangrijke wetenschappelijke vondst geweest, maar die vondst is onvoldoende in een context geplaatst. De ontwikkeling in Rhenen stond niet op zichzelf; ook voor het Gelderse Valburg is hetzelfde gesignaleerd.⁸ Veel meer dan voor deze Gelderse plaats, is voor Rhenen duidelijk in welke economische omstandigheden keuters zich gingen concentreren op de tabaksteelt. De opkomst van dit type bedrijf kan nauwkeurig verbonden worden met de agrarische conjunctuur. Er zijn cijfers bekend voor de beteelde oppervlakte uit een telling van 1812 en vanaf 1832 uit gemeentelijke statistieke opgaven. Die cijfers zijn niet altijd even betrouwbaar. Van 1907 tot 1911 is steeds hetzelfde cijfer opgegeven, terwijl in de jaren daarvoor de oppervlakte van jaar tot jaar verschilde. De met tabak beteelde oppervlakte verschilde namelijk jaarlijks sterk doordat wanneer de winstverwachtingen lager waren de akkertjes met erwten werden bezaaid.⁹ De cijfers voor de periode 1832-1919 zijn weergegeven in een grafiek, die in het boek ontbrak. Tussen 1812 en 1832 nam de teelt af. In 1832 was nog maar 93 ha beplant. Met grote jaarlijkse fluctuaties is het daarna bergopwaarts gegaan. In de jaren veertig van de negentiende eeuw schommelde de beteelde oppervlakte rond de 140 ha. De uitbreiding van de teelt tussen 1850 en 1860 kan voor het grootste deel verklaard worden door de oprichting van tabaksplantage Willem III, waar zo'n 55 ha woeste grond werd ontgonnen om tabak te verbouwen.¹⁰

In de jaren zestig bereikte de omvang van de teelt een hoogtepunt, toen jaarlijks zo'n 190 ha beplant was. Daarna ging het bergafwaarts om nog even op te flakkeren rond de eeuwwisseling. Deze lange termijontwikkeling hangt samen met de verschillende toepassingen van tabak. Tabaksbladeren konden worden verwerkt als pijptabak, pruim- of snuiftabak of dekbladen voor sigaren en elke toepassing

Ontwikkeling van het betaalde areaal met tabak in Rhenen, 1830-1920.

Bron: Gemeentearchief Rhenen inv. 648, Jaarverslagen gedeputeerde staten van Utrecht, 1830-1870, Verslag van den landbouw in Nederland 1853-1920.

vroeg een specifieke teeltwijze. In 1812 besloeg de teelt zo'n 109 ha. Er waren grote ondernemers, maar opvallend is dat de tabaksteelt vooral een bijverdienste was van kleine keuterboeren. Er mag vermoed worden dat deze telers niet gericht waren op het verkrijgen van de hoogste kwaliteit tabak, het 'bestgoed'. Met dit bestgoed worden de bovenste, vette zware bladeren van de tabaksplant bedoeld, die geschikt zijn voor pruim- en snuiftabak. Om zware bovenste bladeren te verkrijgen, moest de plant al vroeg 'getopt' worden; het bovenste gedeelte van de plant werd afgeknepen, waardoor geen voedingsstoffen meer naar de bloemknoppen konden gaan. Waarschijnlijk stelden de telers zich tevreden met een grote opbrengst van aardgoed, de onderste bladeren die minder werk vergden. Die tabak zal dan vooral gediend hebben als kerftabak die verwerkt werd tot pijptabak. Als reactie op de agrarische crisis tussen 1812 en 1832 zullen de telers zich hebben toegelegd op de productie van pruim- en snuiftabak, die arbeidsintensiever was. Dat valt af te leiden doordat de gemiddelde oppervlakte van een bedrijf daalde van 0,94 ha naar 0,72 ha. Het cijfer geeft aan dat er meer zorg werd besteed aan het gewas, zodat er meer bestgoed geoogst kon worden. Voor 1850 zien we hoge, steile schuren op afbeeldingen, waarvan sommige lijken op het type schuur dat in de achttiende eeuw in de omgeving van Nijkerk voorkomt.¹¹ De Haagse

Gezicht op Rhenen vanuit het Oosten, ets afkomstig uit: P.J. Lutgers, Gezigten in de omstreken van Utrecht (1869). Op de prent zijn vooral ouderwetse hoge schuren te zien. Eén schuur echter is veel lager en langer; mogelijk is dat er een van het nieuwe type dat na 1850 in zwang kwam. Het Utrechts Archief, beeldmateriaal catalogus 200143).

kunstenares Marie Bilders-van den Bosse heeft in 1894 een dergelijk type schuur in Rhenen getekend. De meeste schuren lijken eenbeukig met hoge wanden met een heel steil dak. Een drietal afbeeldingen van voor 1870 met tabaksschuren is bewaar. Op een tekening gemaakt omstreeks 1800, staat een aantal kleine droogschuren met heel steile daken. Vergelijkbare bouwsels zijn op een prent uit 1869 of 1870 te onderscheiden, waarop ook nog een tweebeukige schuur te zien is, zoals op de tekening van Bilders-van den Bosse.

Opmerkelijk is dat op een waterverftekening, gedateerd tussen 1825 en 1875, een tabaksschuur is afgebeeld waarbij het hoge steile dak, lijkt gedekt te zijn met riet. Het zijn in ieder geval geen pannen.¹²

Het type schuur lijkt niet op het type dat bij Arnhem voorkomt: laagwandige schuren met een heel steil dak.¹³ De hoogwandige schuren uit Rhenen waren veel beter geschikt om het bestgoed te drogen dan de nu nog bestaande tabaksschuren die na 1850 verschijnen. De schuren op de plantage Willem III moeten tot de oudste behoren. De bovenste bladeren, het bestgoed, waren zwaarder en vetter en werden niet helemaal rijp geoogst. De schuren zijn echter niet zo gespecialiseerd voor het drogen van het bestgoed als in de omgeving van Amersfoort, daar waren de schuren nog veel hoger.

Afbeelding uit Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, Jaargang 4, Deel 7, 1894 januari-juli, p. 361.

Tussen 1812 en 1832 verdwenen de bedrijven groter dan een hectare. Grondeigenaren gingen minder kapitaal investeren toen de teelt arbeidsintensiever werd. Op pagina 311 van *De Geschiedenis van Rhenen* veronderstelde ik dat als reactie op de crisis minder in schuren werd geïnvesteerd en er minder mest op het land werd gebracht. Roessingh echter, wees erop dat er steeds meer mest op het land werd gevoerd. De extra uitgaven voor de mest, die de omschakeling naar de teelt van bestgoed met zich meebracht, werden niet door de landheer opgebracht, maar door de teler, die voortaan meebetaalde aan de kosten van de mest. Dit was wat voor de negentiende eeuw nog niet gebruikelijk.¹⁴ Het werd regel dat de tabaksteler een kwart van de kosten van de mest betaalde. Bij de telers was dus zeker geen sprake van kapitaalintensivering. Zij probeerden niet de kosten te drukken. De telers reageerden dus op de agrarische crisis door juist extra investeringen te doen om een hoogwaardig product te kunnen telen. Voor de hele grote en de kleine telers was het blijkbaar niet rendabel om extra te investeren in de teelt van bestgoed. Voor de grote telers waren de arbeidskosten te hoog, de kleine telers breidden juist de teelt uit om hun geldinkomen aan te vullen. De uitbreiding van het areaal in de jaren veertig van de negentiende eeuw kan verklaard worden door de toegenomen vraag naar dekbladen voor sigaren. “De tabaksbouw, welke vroeger in deze provincie zeer belangrijk was, doch later veel was verminderd, is in de laatste jaren in de gemeenten Amerongen, Rhenen en Leersum wederom toegenomen” is te lezen in het provinciaal jaarverslag van 1843. “De prijzen van dit jaar

[waren] vrij voldoende. Vooral is dit het geval met de mindere soorten, zoodat het aardgoed [onderste bladeren] betrekkelijk meerdere waarde heeft dan het best goed [bovenste bladeren]. Deze ongelijke verhouding wordt daaraan toegeschreven, dat de bladen van het aardgoed worden gebezigd voor sigaren, waartoe het best goed minder bruikbaar schijnt. Daar het roken van sigaren ook bij de mindere standen dagelijks toeneemt, is het niet te verwonderen, dat deze soorten gezocht blijven.” In Rhenen kwam zelfs een tabaksplantage waar gebruik werd gemaakt van groot-schalige loonarbeid. De in *Geschiedenis van Rhenen* geciteerde kritiek (p. 298) van de Rijkslandbouwleraar dat de teelt gericht bleef op de productie van een zwaar en vet blad, gaat dus niet op voor Rhenen, maar lijkt vooral op te gaan voor Amersfoort, waar de productie gericht bleef op snuiftabak. In 1833 leek de afzet van tabak naar het buitenland nog een illusie. De provincie informeerde toen of export een optie was en kreeg als antwoord dat daaraan niet te denken viel. In 1870 daarentegen werd van uit Amerongen tabak verkocht aan Engeland. De omschakeling van teelt die gericht was op snuiftabak naar tabak voor sigaren had ingrijpende consequenties. De productie van tabaksbladeren die gebruikt werden als dekblad voor sigaren vergde minder arbeid. Er moest minder getopt worden. De teelt was niet meer gericht op de bovenste bladeren, maar op het aardgoed, de onderste bladeren. Die bladeren moesten minder lang gedroogd worden, zodat ook de schuur niet meer zo hoog te zijn. Na 1840 veranderde ook het steile type schuur in het bekende brede type schuur.

De economische betekenis van de teelt

De tabaksteelt werd in de achttiende eeuw gezien als de kenmerkende economische activiteit van Rhenen: “de voornaamste handel der ingezetenen van Rhenen bestaat in het planten, bereiden en verzenden van tabak”. Honderdvijftig jaar later is in een schoolfilm voor het aardrijkskunde onderwijs de tabaksteelt nog steeds de kenmerkende activiteit van Rhenen.¹⁹ Zoals uit de grafiek blijkt, schommelde de omvang van de teelt. Tussen 1830 en 1870 is het met tabak beplante areaal flink toegenomen, van ongeveer 90 ha naar zo’n 190 ha. De groei werd veroorzaakt doordat de vraag naar dekblad voor sigaren spectaculair groeide. De beteelde oppervlakte nam toe met zo’n 100 ha. Wanneer 1 ha werk²⁰ en inkomen kon verschaffen voor een huisgezin van vier à vijf personen en daarnaast ook zorgde voor werkgelegenheid van tabakshandelaren, voerlieden, ambachtslieden, schoolmeesters, kruideniers en niet te vergeten predikanten, dan betekent dit dat de tabaksteelt één van de drijvende krachten was achter de bevolkingsgroei. In 1830 waren er 87 tabakstelers en in 1870 waren 150 huisgezinnen afhankelijk van de tabaksteelt. Hoewel deze cijfers niet geheel vergelijkbaar zijn, is de groei onmiskenbaar. De bevolking groeide tussen 1830 en 1870 met zo’n 1300 personen van 2737 naar 4075 inwoners, hetgeen zo’n 200 gezinnen geweest zullen zijn. Daarvan

Gezicht op Rhenen vanuit het westen. Aan de weg naar Utrecht zijn een aantal tabaksschuren te zien. Gravure van Spilman naar een tekening van Jan de Beyer uit 'Het verheerlykt Nederland, of Kabinet van Hedendaagsche gezigten van steden, dorpen, sloten, adelyke huizen [...] dienende tot opheldering der beschryvinge van den Tegenwoordigen Staat der Vereenigde Nederlanden deel IX (Amsterdam, 1774) Een aanvulling op de spaarzaam geïllustreerde delen van de 'Hedendaagsche historie of Tegenwoordige Staat' uitgegeven bij Isaïc Tirion. De afbeelding is gemaakt tussen 1745 en 1755 (Het Utrechts Archief, beeldmateriaal catalogus 200107). De tweede schuur van rechts lijkt tweebeukig.

zal de helft afhankelijk geweest zijn van de tabaksteelt, als de uitbreiding met 100 ha tabaksland ook werk en inkomen verschafte voor 100 gezinnen. Daar komt nog bij dat de sigarenindustrie zich in Rhenen vestigde, dicht bij de aanbieders van grondstoffen. Tabak was de motor van de economische groei tussen 1830 en 1870. In 1890 was de rol van tabak als aanjager van de economie uitgespeeld. In dat jaar waren staan nog maar 126 personen geregistreerd als tabakspanter, tabaksarbeider of tabakshandelaar.²¹ De teelt was duidelijk op zijn retour vergeleken met de 150 huisgezinnen die twintig jaar eerder afhankelijk waren van tabak. Telers en grondeigenaren moeten hebben geprofiteerd van de toegenomen vraag naar tabak. Veel gegevens zijn niet beschikbaar. Door combinatie van de schaarse gegevens valt wel iets te zeggen over de inkomensontwikkeling. Er zijn schattingen van de opbrengst van de tabak uit 1860 en 1886. Ook de opname van de hagelschade in 1832 en 1846 geeft een indicatie over de opbrengsten. In juli 1832 werd de tabaksoogst op een perceel dat de familie Recter in 1808 gekocht had, getroffen door een hagelbui. Blijkbaar teelde deze familie voor gezamenlijke rekening met Pieter Doornenbal, wat zowel Hendrik Recter als Pieter Doornenbal werden als gedupeerden beschouwd. Elk had 214 gulden schade, samen dus 428 gulden. Als er nog iets te redden was van de oogst dan zal het perceel maximaal tussen de 500 en 600 gulden opgeleverd hebben. Daarna werd op de grond van Recter tabak geteeld door de familie Tollenaar. De oogst van Jacob Tollenaar verhagelde begin augustus 1846. Blijkens een schatting was er op het perceel van één ha groot 200 gulden schade. Waarschijnlijk was al een gedeelte van de oogst binnen. In ieder geval oordeelden de schatters dat hij behoeftig was en dus kan zijn inkomen

niet veel hoger geweest zijn. Zijn collega Theodorus Boelhouwer kreeg echter voor een hectare 300 gulden. Als Jacob en Theodoor de teelt in deelbouw bedreven dan zullen zij de helft van de opbrengst gekregen hebben. Andries Baars heeft op een perceel van iets meer dan een halve hectare meer dan 300 gulden schade. Hij zal wel niet in deelbouw de teelt bedreven hebben. Op basis van deze moeilijk te interpreteren gegevens lijkt de opbrengst van een hectare tabak dus tussen de 600 en 700 gulden geweest te zijn. Volgens een optimistische berekening uit 1859 kon een hectare 950 gulden opleveren. Wanneer de planter alle kosten betaalde, bedroeg de winst ongeveer 150 gulden. Bij deze berekening was er van uitgegaan dat voor de teelt 220 gulden aan loonkosten vereist was en 140 gulden aan pacht voor land en schuur. Bij deelbouw lagen de kosten veel lager, want de tabakker bracht zijn werk en dat van zijn gezin niet in rekening en de grondeigenaar rekende natuurlijk geen pacht, omdat hij in de winst deelde. Bovendien betaalde hij driekwart van de kosten van de aanschaf van de mest. In ons artikel in *Geschiedenis van Rhenen* zijn deze cijfers gebruikt om het inkomen van de grondeigenaar en de tabakker te berekenen. In deze berekening op p. 311 zit een rekenfout. Een berekening van het inkomen van tabakker en grondeigenaar volgens de vestzakbroekzak methode geeft als uitkomst: de tabakker ontving 350 gulden aan inkomen en de grondeigenaar kreeg 158 gulden terug van zijn investering. Een schuur kostte ongeveer 1000 gulden. Daar komen nog wel onderhoudskosten bij en eventuele pacht van land, maar dat neemt niet weg dat een investering in de tabaksteelt maar liefst een rendement op kon leveren van tussen de 10 en 15%.²³

Voor de grote landbouwenquête van 25 jaar later is een vergelijkbare berekening gemaakt, die specifiek op Rhenen van toepassing is. Toen werden de arbeidskosten iets hoger geschat, maar de mestkosten lager, mogelijk omdat de mest voor de tabakskisten niet is meegerekend. De tabaksprijs was echter flink gedaald, zodat één hectare tabak nog maar 675 gulden opbracht. De tabakker verdiende aan een hectare tabak 250 gulden, daarnaast brachten de bonen nog zo'n 70 gulden op en ontving hij nog een kleine som, 12 gulden, voor het brandhout van de heggen. De landheer daarentegen streek maar 75 gulden op van zijn investering. Duidelijk is dat bij dalende prijzen vooral voor grondeigenaren de tabaksteelt steeds minder rendabel werd. Risicovolle investeringen in tabaksschuren zullen dan ook uitgesteld zijn en grondheren zullen hun inkomsten zeker gesteld hebben door de tabaksgronden en -schuren te verpachten. De pacht die de tabakkers moesten betalen, lag echter flink beneden de marktwaarde. Volgens de opgave uit 1886 was de pachtprijs van 1 ha land 140 gulden. Voor 1 ha land en de huur van een deel van de schuur moest in 1904 nog geen 75 gulden betaald worden door Jacobus Tollenaar. In 1916 toen het contract werd vernieuwd bijna 100 gulden. Als een soort relict van de deelbouw moest aan de verpachter soms nog de helft van de opbrengst van de bonen gegeven

Berekening van het inkomen (in guldens) van de tabakker en grondeigenaar in 1860 en in 1886:

	1860		1886	
	Tabakker	Grondeigenaar	Tabakker	Grondeigenaar
Opbrengst	475	475	337,50	337,50
Kosten:				
Mest	93	279	87,50	262,50
Mestkisten	12			
Arbeidsloon	(220)		(240)	
Vervoer	20			
Hagelverzekering	38			
Landhuur en schuur	(140)			(140)
Totaal	125 (345)	317 (457)	87,50 (327,50)	262,50 (402,50)
Opbrengst-kosten = Geldinkomen	350	158	250	75

Tussen haakjes staan de uitgaven die niet meegerekend zijn.

Bronnen: B. Hartog en H.M. Hartog, 'Handleiding voor de tabaksteelt', p. 61 en 62. Uitkomsten naar den toestand van den landbouw in Nederland. Derde deel ('s Gravenhage, 1890), hoofdstuk XCVI, p. 9. N.B. Beide berekeningen zijn niet foutloos.

worden, zo vertelde mevrouw Tollenaar. In plaats van tabak werd nu de teelt van bonen in deelbouw bedreven. De geldpacht plus de opbrengst van de bonen is samen minstens 110 gulden in 1904 en in 1916 zeker 135 gulden. De bonen brachten tijdens de oorlogsjaren veel meer op. Daarbij moet wel bedacht worden dat de Eerste Wereldoorlog een tijd van inflatie was; ook de tabak bracht meer op. De bonen deden het in deze jaren goed. Nog steeds bleef de pacht beneden de marktprijs. Zo bleef tussen de tabakker en de landheer een patriarchale relatie bestaan. Hoe sterk de relatie tussen landheer en pachter was, is ook te zien op een foto uit het interbellum waar de familie Tollenaar de tabaksbladeren aanspijlt. Op de achtergrond is Jaap Post te zien, die de rentmeester was in dienst van de familie Recter.

Na 1914 verdrong de pacht het stelsel van deelbouw. Zo kwam het ondernemersrisico volledig te liggen bij de teler en niet meer bij de landheer.²⁴

Conclusie

Bij deelbouw lag het ondernemersrisico voor het belangrijkste deel bij de landheer: bij lage opbrengst liep hij de grootse kans geld te verliezen, terwijl de planter toch nog altijd een zeker inkomen behield. De investeringen van de Rhenense elite in grond, mest en schuurruimte voor de tabaksteelt kunnen beschouwd worden als een soort *microkrediet*. Als we naar het inkomen van de tabakker kijken dan lag dat

Op de foto zijn Jan Tollenaar, broer Jacob, zoon Wouter, dochter Gerretje en verder nog neefjes te zien. De man met de hoed is rentmeester Jaap Post. Duidelijk blijkt uit deze foto hoe familierelaties gecombineerd waren met een patriarchale relatie met de landheer.

meestal ruim boven het inkomen van een landarbeider. De tabakstellers zullen net als de landheren flink geprofitteerd hebben van de uitbreiding van de tabaksteelt in de jaren veertig en vijftig van de negentiende eeuw, toen de vraag naar dekblad voor sigaren spectaculair groeide. De tabaksteelt zorgde dat een flink gedeelte van de bevolking van Rhenen een zekere welvaart verkreeg. Dat heeft ook gevolgen gehad voor het winkelaanbod in Rhenen. De Rhenense schrijver Haakman betreurdde het in 1847 dat de gestegen welvaart een einde maakte aan de eenvoudige levenswijze van weleer. Zo waren er in Rhenen een zilversmid, een wijnhandelaar, een banketbakker en een boekhandelaar gekomen. Die boekhandelaar zal hij minder betreurd hebben, want ook toen had elk nadeel zijn voordeel.²⁵ Net als de andere Rhenenaren beschouwde hij de tabaksteelt wel als de bron van de Rhenense welvaart. Zoals Ronald Rommes in de *Geschiedenis van Rhenen* schreef,²⁶ was de landbouw de economische motor in de negentiende eeuw. Daaraan kan worden toevoegd dat in het midden van de negentiende eeuw de expansie van de tabaksteelt de brandstof van die motor was. Stijgende welvaart is een teken van economische groei. Die economische groei is niet verkregen door de inzet van stoommachines of kunstmest, maar is vooral te danken aan de opkomst van het gespecialiseerde familiebedrijf. Die opkomst was alleen mogelijk door de bereidheid van

de Rhenense elite te investeren in de lokale economie. Door het paternalistische optreden van de elite was een hecht sociaal netwerk geschapen. Tabak was het sociale bindmiddel in Rhenen.

Noten

- ¹ In L. Bultje-vanDillen e.a. (red.) *Geschiedenis van Rhenen* (Utrecht 2008), p. 296-313.
- ² Just Vlak, “*Roest of vuil in den tabak*”. Rhenen-Elst en de oorsprong van de virologie’, p. 352-359; Ruurd Kok, ‘Enkele nieuwe inzichten in de ontginning en opzet van tabakspiantage Willem III bij Rhenen’, in: *Oud Rhenen* 27-3 (2008), p. 5-19.
- ³ H.K. Roessingh, *Inlandse Tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland*. A.A.G. Bijdragen 20 (Wageningen, 1976), p. 253-259.
- ⁴ G.C. Haakman, *Rhenen en omstreken* (Amersfoort, 1847), p. 136.
- ⁵ Zie tabel bij noot 7.
- ⁶ *De geprojecteerde tabaksaccijns bekeken door voor- en tegenstanders. Nauwkeurige opgave van alles wat daarover geschreven of in het publiek besproken is* (Culemborg, 1876) deel 2, Adressen, p.157.
Vgl. ook H.K. Roessingh, *Inlandse Tabak*, p. 174-175. De schattingen variëren tussen in de achttiende eeuw 8 maal zoveel arbeidskrachten voor de tabaksteelt als voor de verbouw van graan en in de twintigste eeuw tot 20 maal zoveel.
- ⁷ Cijfers ontwikkeling tabaksteelt in Rhenen. Het aantal bedrijven per grootteklasse zowel absoluut als procentueel bij een volledige telling in 1812 en bij onvolledige opnames wegens hagelschade in 1832 en 1836.

	1812	1832	1846
<½ ha	43% (50)	38% (34)	14 % (9)
½<1 ha	29% (33)	42% (38)	50 % (33)
1<1 ½	14% (16)	13% (12)	27 % (18)
>1½	14% (16)	7% (6)	9 % (6)
Totaal	115	90	66
Gemid. Opp	0,94 ha	0,72 ha	0,95 ha
opp hagelschade/totale opp	109	65/93	63/140
Aantal telers	115	129 (gesch.)	147 (gesch.)
Aantal tabakkers	13 (1808)	87 (1830)	105 (1840)
tabakkers/telers	0,11	0,67	0,71
tabakkers/hectare	0,12	0,93	0,75

Bronnen: Noord-Hollands Archief, toeg. nr. 14, Archief Departementaal Bestuur Zuiderzee, inv. nr. 465; Gemeentearchief Rhenen, Archief van het Gemeente bestuur Rhenen 1337-1851, inv. nr. 648. Volkstellingen 1808, 1832, 1846.

Onder tabakkers worden verstaan diegenen die zich tabaksteler in de volkstelling noemen. Het aantal tabakkers/telers geeft de verhouding aan tussen beroepstellers en voor wie de teelt een bijverdienste is. De stijging van dit cijfer is een indicatie voor de opkomst van het gespecialiseerde gezinsbedrijf. Het aantal tabakkers/ha geeft aan hoeveel arbeidskrachten zich voltijds aan de teelt van tabak konden wijden. De daling tussen 1832 en 1846 weerspiegelt dat de teelt minder arbeidsintensief werd. Dat hangt samen met de overgang van de teelt gericht op de productie van blad voor snuiftabak naar teelt die gericht was op de oogst van dekbladen voor sigaren.

- ⁸ H.K. Roessingh, *Inlandse tabak*, p. 382.
- ⁹ *Verslag van den landbouw in Nederland over 1868*, p. 244: “had men onder Rhenen veel tabaksland met erwten bezaaid.”
- ¹⁰ Ruurd Kok, ‘Enkele nieuwe inzichten in de ontginning en opzet van tabaksplantage Willem III bij Rhenen’, p. 14.
- ¹¹ R.J. van der Bie, ‘Bekommering en ongewraakte vreugd.’ *Tabaksteelt in Nijkerk* (Amsterdam, 1999), p. 39.
- ¹² Het Utrechts Archief, beeldmateriaal catalogusnummers 200103, 200143 en 206082.
- ¹³ Gelders archief: 1551 - GM 08339 en 1551 - GM 08320. Te vinden op <http://www.geldersarchief.nl/gelders-archief-menu/archief/zoeken-in-bronnen/topografisch-historische-atlas-gelderland/#c3083>
- ¹⁴ H.K. Roessingh, *Inlandse tabak*, p. 133-134 en p. 257.
- ¹⁵ Ruurd Kok, ‘Enkele nieuwe inzichten in de ontginning en opzet van tabaksplantage Willem III bij Rhenen’, p. 8.
- ¹⁶ *Verslagen en mededeelingen van de Directie van den Landbouw 1915 no. 3 Verslag over den landbouw in 1914*, p. xxiii.
- ¹⁷ Het Utrechts Archief: Archief van het Provinciaal inv. nr. 7525. *Verslag over den toestand der provincie Utrecht in 1870, uitgebr. door Gedeputeerde Staten*, Hoofdstuk XV, p. 25.
- ¹⁸ *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden. Twaalfde deel, vervolgende de beschrijving van de provincie van Utrecht. Met landkaarten, en printverbeeldingen versierd* (Amsterdam, 1772). Heruitgave bij de Europese Bibliotheek te Zaltbommel als deel X in de reeks *Nederland in vroeger tijd*, 72.
- ¹⁹ De film *De Rijn van Lobith tot aan zee* uit 1922 wordt bewaard in het Archief Beeld en Geluid te Hilversum, maar is te zien via www.geheugenvannederland.nl.
- ²⁰ Standaard lijkt men er vanuit te gaan dat om 1 ha te verbouwen de arbeidskracht van één gezin nodig is. G.C. Haakman, *Rhenen en omstreken*, p. 139. In de achttiende eeuw lag dit blijkbaar lager. In 1762 schreef men dat een gezin kon leven van een halve, twee derde of ten hoogste één morgen (0,85 ha), H.K. Roessingh, *Inlandse Tabak*, p. 176.

- ²¹ Voor het cijfer van 1870: *De geprojecteerde tabaksaccijns bekeken door voor- en tegenstanders. Nauwkeurige opgave van alles wat daarover geschreven of in het publiek besproken is* (Culemborg, 1876) deel II, Adressen, p. 134-135.
Voor 1890: Just Vlak, 'Rhenen en Elst en de oorsprong van de virologie', in *Geschiedenis van Rhenen*, p. 355.
- ²² Archief van het Stads- en gemeentebestuur Rhenen 1337-1851, inv. 648.
- ²³ B. Hartog en H.M. Hartog, 'Handleiding voor de tabaksteelt': in *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid* 22 (1859), p. 39.
- ²⁴ De berekening van de pacht prijs voor een ha. land is gebaseerd op het contract van Jacob Tollenaar uit 1904: Gemeentearchief Veenendaal, Familiearchief Sandbrink, inv. no. 217. W. van Ittersson, 'Rechtsverhoudingen bij tabaksbouw onder Rhenen', in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht 1949*, 131-132.
- ²⁵ G.C. Haakman, *Rhenen en omstreken*, p. 126-127.
- ²⁶ Ronald Rommes, 'Rhenen in cijfers', in: *De geschiedenis van Rhenen* (Utrecht, 2008), p. 341.

Ype Bonnema, gemeentebode te Rhenen (1960-1983)

Annemieke Bonnema en Jan van Oostveen

Niet zo beroemd als zijn naamgenoot Abe Bonnema, maar menig Rhenenaar zal zich de gemeentebode Ype Bonnema (1920-2001) nog goed herinneren. In dit artikel een beknopte terugblik op deze markante Rhenenaar.

Afbeelding 1: Ype Bonnema in bode-uniform met op de achtergrond de Cuneratoren.

Ype is als oudste van tien kinderen geboren in het Friese Pingjum, net over de Afsluitdijk. Door het grote aantal kinderen, de crisis van de jaren dertig en de oorlog, kwam het (tot zijn groot verdriet) niet van studeren. Tot aan de Tweede Wereldoorlog heeft hij gewerkt in de agrarische sector. Daarna was daar weinig empoel in te vinden. De mechanisatie in de landbouw kwam op gang en hierdoor ontstond een overschot aan personeel. Ype was gedwongen om een ander type werk te zoeken. Hij vond dit als butler/ kelner in Friesland. In 1951 trouwde Ype met Willemine Tuinstra (1925-1999) en zij vestigden zich in Sneek. Het werk van butler/kelner beviel het jonge gezin Bonnema niet goed, omdat dit beroep met name in de avonduren werd uitgeoefend. Ze besloten het over een andere boeg te gooien en Ype solliciteerde naar een betrekking als gemeentebode in het

Friese Mantgum. Uit maar liefst 500 sollicitanten – meer sollicitanten dan de 400 inwoners van dit dorp – werd Ype Bonnema gekozen. Achteraf gezien bleek deze functiewijziging weinig soulaas te bieden. Ook in deze functie moest 's avonds hard gewerkt worden o.a. voor allerlei raadsvergaderingen. Uiteindelijk heeft Ype deze functie in Mantgum (gemeente Baarderadeel) 6 jaar uitgeoefend, alvorens hij een vacature voor een gemeentebode in Rhenen in het bondsblad las. Door persoonlijke omstandigheden (de twee oudste kinderen overleefden ter nauwer nood hersenvliesontsteking en het overlijden van hun zoontje Wim) was met name Ype toe aan verandering en een nieuwe uitdaging. De vacature in Rhenen bood hem die kans en hij viel als een blok voor de bosrijke omgeving. Wederom werd

Afbeelding 2: De bodewoning aan de Herenstraat 45 met rechts de aanplakborden met de gemeentelijke aankondigingen (Foto Jan Bonnema circa 1977).

hij uit vele sollicitanten, in dit geval 450, in 1960 als gemeentebode van Rhenen verkozen. Praktisch betekende dit dat Ype met zijn vrouw en twee kinderen moest verhuizen van Mantgum naar de Herenstraat 45 in Rhenen.

Op het moment dat Ype er met zijn gezin ging wonen, was in hetzelfde pand tevens de Nederlandse Kredietbank gevestigd. De Nederlandse Kredietbank is tot 1967 op deze locatie gevestigd geweest. Toen zij uit dit pand vertrokken werd in 1968 door de gemeente de bodewoning verbouwd. Uiteindelijk is deze verbouwing maar 12 jaar nuttig gebleken, aangezien het huis tot 1980 dienst heeft gedaan. De familie Bonnema heeft het huis tot en met 1978 bewoond; daarna heeft het nog tijdelijk dienst gedaan als kantoorruimte. In 1980 is het pand afgebroken, omdat men van mening was dat dit huis niet paste bij de uitstraling van het (nieuwe) gemeentehuis. Helaas werd de afbraak niet bouwhistorisch begeleid. Als men dat had gedaan, was duidelijk geworden dat dwars door het huis de restanten van de oude Bergpoort/ stadsmuur liepen. In eerste instantie werd besloten om deze oude muur te laten staan, maar niet lang daarna is door het gemeentebestuur besloten om dit stukje Bergpoort/stadsmuur toch te slopen.

Terug naar Ype Bonnema, die door de burgemeester van Rhenen, jhr. L.H.N.F.M. Bosch ridder van Rosenthal, als opvolger van de pensioengerechtigde W.H. Meijer was benoemd. De aanstellingsbrief die hiervoor werd geschreven is door de secretaris van de gemeente ondertekend (afbeelding 2).

No. 2

Burgemeester en wethouders der gemeente Rhenen;
gelet op artikel 7 van het algemeen ambtenaren-
reglement;

b e s l u i t e n :

met ingang van 1 december 1950 te benoemen tot
bode-conciërge

Ype Bonnema

geboren 23 april 1920 te Wonseradeel en wonende te Mantgum
(gemeente Baarderadeel), zulks onder toekenning van drie
periodieke verhogingen.

Rhenen, 27 september 1950.

Burgemeester en wethouders voornoemd,
de secretaris,

Afbeelding 3: Aanstellingsbrief van Ype Bonnema als gemeentebode in Rhenen.

Afbeelding 4: Ype Bonnema in donkerblauw uniform met op de revers het gemeentewapen. Op de linkerborst de bodebus. Foto gemaakt in het net gerestaureerde oude raadhuis van Rhenen.

Afbeelding 5: De gemeentebode Ype Bonnema in 1960/1961 met hoed van de bruidegom.

Gelijktijdig met het aantrekken van Ype Bonnema had het gemeentebestuur besloten dat de gemeentebode geüniformeerd moest zijn. Zo blijkt uit de Rhenense Betuwse Courant dat de nieuwe gemeentebode vanaf 1 december 1960 in donkerblauw uniform is gestoken. Daarnaast lezen we in dezelfde courant dat op de revers en op de bijbehorende pet het kleurrijk uitgevoerde gemeentewapen prijkte in de vorm van de drie kastelen met daardoorheen de sleutel. Bijzonder genoeg zien we, behoudens deze foto in deze krant, Ype Bonnema vrijwel nooit met pet. Wat niet in de krant wordt vermeld is dat de gemeentebode bij officiële gelegenheden ook een zogenaamde bodebus droeg. Ook op deze bodebus is het gemeentewapen van Rhenen aangebracht en deze valt nu in het streekmuseum 'Het Rondeel' te zien. Het is jammer om dan naast deze bodebus een foto van een Schipluidense bode te zien en helaas niet een van een Rhenense gemeentebode.

Wat hield de functie van gemeentebode in?

Het beste kan men dit nalezen in "Instructie voor de bode – conciërge bij het gemeentehuis", opgesteld op 29 november 1960 door de gemeente Rhenen (afbeelding 8). Het kwam erop neer dat naast het verzorgen van (verse) koffie en thee voor de ambtenaren de gemeentebode ook de post moest doen, de telefoon moest opnemen (telefoonnummer 9000, ook na sluitingsuren van het gemeentehuis!), aanwezig moest zijn bij huwelijken en gemeenteraadsvergaderingen en toezicht moest houden op vier werksters. Men ging er daarbij vanuit dat de echtgenote van de bode, Willemine, in geval van ziekte van bode Ype als plaatsvervangster optrad. In de praktijk kwam het erop neer dat Willemine de nodige werkzaamheden (onbetaald) voor de gemeente Rhenen uitvoerde, zoals het zetten en inschenken van de koffie / thee. Zelfs op zondag schroomde de burgemeester niet om vanuit Bella Vista (villa aan de rechterzijde naast het gemeentehuis gelegen en rond 1978 gesloopt) naar de bodewoning te bellen en om Willemine te verzoeken koffie bij hem langs te brengen. Al met al moet de onbetaalde functie van Willemine niet onderschat worden. Naast het feit dat zij, zoals gemeld, voor de koffie zorgde, moest zij er bijvoorbeeld ook voor zorgen dat de koffie- en theekopjes na afloop weer schoon waren. En dat in een tijd zonder afwasmachines naast een gezin met vier kinderen. En vergeet daarbij ook de vele telefoon-

tjes niet, die na sluitingstijd op het privé-adres van de bode binnenkwamen. Mensen die de deur van hun huurwoning achter zich dicht hadden gegooid en een reservesleutel nodig hadden, belden 's avonds. 's Morgens vroeg belden om zes uur de eerste boeren om hun dode koe of schaap op te geven, zodat deze later die dag zou worden opgehaald.

Afbeelding 6: In de bodewoning wordt in 1978 de koffie voor de laatste keer ingeschonken.

Afbeelding 7: Het gemeentepersoneel in het begin van de jaren '70. In het midden naast burgemeester Bosch van Rosenthal, Ype Bonnema.

Na 1978 veranderde de functie van Ype. Het gemeentelijk apparaat werd onder de loep genomen en het moest moderner en anders. De bodewoning werd afgebroken en Ype verhuisde binnen Rhenen. De taken van de gemeentebode werden beperkt. Opvallend genoeg had men hier niet minder mensen voor nodig. Deed Ype voorheen de werkzaamheden samen met zijn vrouw Willemine, na de reorganisatie waren voor dezelfde werkzaamheden vier man nodig. Tot en met 18 februari 1983 is Ype gemeentebode geweest, waarna hij met de VUT ging. In 2001 is hij op bijna 81-jarige leeftijd overleden.

GEMEENTE RHENEN

Instructie voor de bode-conciërge bij het gemeentehuis.

Algemeen.

Artikel 1.

De bode-conciërge is onder anderen belast met:

- A. De zorg voor en het dagelijks toezicht op het gemeentehuis en de daarbij behorende kantoorgebouwen met inbegrip van de tuin, rijwielerbergsplaats en de garages;
- B. Het dagelijks schoonhouden van de onder A genoemde gebouwen en het toezicht op de bij het schoonhouden behulpzaam zijnde werkers;
- C. Het stoken van de centrale verwarming;
- D. De in artikel 11 met name genoemde werkzaamheden.

Artikel 2.

Bij de uitvoering van de in artikel 1 omschreven werkzaamheden richt de bode-conciërge zich naar de opdrachten en aanwijzingen die hij terzake van de secretaris ontvangt. Tevens is hij rechtstreeks aan de burgemeester ondergeschikt.

Artikel 3.

De bode-conciërge is verplicht de hem toegewezen ambts-woning te bewonen en het door burgemeester en wethouders voorgeschreven uniform te dragen. Het is hem verboden zonder toestemming van burgemeester en wethouders niet tot zijn gezin behorende personen bij zich te doen inwonen.

Artikel 4.

Bij ziekte of afwezigheid wordt hij, voor zover mogelijk, vervangen door zijn echtgenote. Het is hem verboden zonder toestemming van burgemeester en wethouders andere werkzaamheden te verrichten of nevenbetrekkingen te bekleden.

Artikel 5.

De bode-conciërge dient gedurende de ochtendkantoortijden aanwezig te zijn in de voor hem bestemde kantooruimte ten gemeentehuis. Het publiek dat zich bij hem vervoegt is hij zoveel mogelijk van dienst door het verstrekken van inlichtingen. De personen die zich bij hem aanmelden voor de burgemeester of de secretaris dient hij bij hen aan. Bij afwezigheid van de burgemeester of de secretaris houdt hij aantekening van degenen die zich voor hen persoonlijk of telefonisch hebben aangemeld en deelt dit bij terugkeer aan de burgemeester of de secretaris mee. Telefonische mededelingen die buiten kantoortijd voor de gemeente binnenkomen geeft hij zo spoedig mogelijk aan de betrokkenen door, terwijl hij van zijn afwezigheid tijdens de avonden en de weekeinden vooraf kennis geeft aan de burgemeester.

Voorts is hij belast met het bedienen van de telefooncentrale en het verrichten van administratieve of andere arbeid die hem door of namens de secretaris wordt opgedragen.

Gedurende de overige kantoortijden is hij eveneens in zijn kantoor aanwezig voor zover zijn aanwezigheid niet elders is vereist voor het verrichten van andere werkzaamheden.

Toezicht.

Artikel 6.

De zorg voor en het toezicht op de kantoorgebouwen omvat onder meer:

- a. het behoorlijk ventileren van alle vertrekken;
- b. het sluiten van ramen en deuren wanneer het gebouw niet in gebruik is;

- o. de -

- 2 -

- c. de controle op alle sluitingen van ramen en deuren en op beschadigingen van het gebouw en de inventaris, zoals gebroken ruiten, lampen, defecte waterspoelingen in de dlosetten, enz.
- d. het toezicht op het gebruik van het gebouw tijdens de avonden. Hiertoe wordt door hem een rooster bijgehouden hetwelk in zijn kantoor voor ieder ter inzage ligt. Alvorens een vergadering wordt belegd wordt aan de hand van dit rooster nagegaan of daarvoor een lokaliteit beschikbaar is en vervolgens aantekening van deze vergadering op de rooster gesteld.
- f. bij sneeuwval en gladheid het voor de aanvang der kantoortijd goed begaanbaar maken van de stoepen rond de kantoorgebouwen en de toegangspaden naar deze gebouwen en de rijwielstalling;
- g. het zoveel mogelijk voorkomen van beschadigingen van gebouwen en beplantingen, o.a. door er voor te zorgen, dat geen onbevoegden zich in of bij de gebouwen of de tuin ophouden.

Schoonhouden.

Artikel 7.

De bode-conciërge is belast met het schoonhouden van alle vertrekken, gangen, portalen, trappen, toiletten en dergelijke van de in artikel 1 vermelde gebouwen. Daartoe zorgt hij in de eerste plaats dagelijks voor het stofvrij zijn van alle ruimten, het geregeld verwijderen van papier, spinraggen en dergelijke, het zindelijk houden van de toiletten en het ledigen van asbakken en papiermanden.

Hij draagt er zorg voor, dat bij de wasgelegenheden steeds schone handdoeken en zeep aanwezig zijn, evenals toilet papier op de toiletten.

Artikel 8.

Het schoonhouden van de vloeren van gangen en vertrekken, dat van de trappen, het zemen van de ramen aan de binnenzijde en het verrichten van de periodieke schoonmaakbeurten worden onder verantwoordelijkheid van de bode-conciërge verricht door één of meer schoonmaaksters die door de gemeente worden aangesteld.

Artikel 9.

De bode-conciërge oefent het toezicht op de in het vorige artikel bedoelde schoonmaaksters uit. Dit toezicht omvat:

- a. de controle op het verrichten van de voorgeschreven werkzaamheden gedurende de uren waarnaar de schoonmaaksters volgens hun arbeidsovereenkomst worden bezoldigd;
- b. de controle op een zuinig en doelmatig gebruik van schoonmaakartikelen en materialen;
- c. de zorg, dat de schoonmaakwerkzaamheden zoveel mogelijk buiten de kantoor tijden worden verricht en dat het publiek noch de aanwezige ambtenaren daarvan in welk opzicht dan ook hinder ondervinden;
- d. het geven van de nodige aanwijzingen voor de normale werkzaamheden als ook het bepalen van de tijden waarop de periodieke schoonmaakbeurten moeten worden gegeven en het aantekening houden van de uren gedurende welke men hiermee bezig is.

Stoken verwarming.

Artikel 10.

Het stoken der centrale verwarming dient te geschieden met inachtneming van de door de directeur van gemeentewerken te geven aanwijzingen. De verwarmingsketels dienen steeds zindelijk en roestvrij te worden onderhouden. Eventuele gebreken worden onmiddellijk doorgegeven aan de directeur van gemeentewerken.

Er dient op te worden toegezien, dat er steeds voldoende water in de ketels is. Na het stookseizoen moeten de ketels worden schoongemaakt en de schuiven gesloten.

- Met -

- 3 -

Met de directeur van gemeentewerken wordt steeds vroegtijdig overlegd omtrent de aanvoer van brandstoffen.

De temperatuur in de in gebruik zijnde vertrekken dient gedurende de tijden dat daarin wordt gewerkt steeds ongeveer 62° F. te bedragen.

Artikel 11.

Naast de genoemde werkzaamheden is de bode-conciërge belast met het navolgende:

- a. het 's-morgens zo tijdig bij het postkantoor ophalen van de voor de gemeente bestemde stukken, dat deze een half uur vóór de aanvang van de ochtendkantoortijd op de afdeling algemene zaken aanwezig zijn. De voor de verschillende afdelingen bestemde stukken worden door hem vóór de aanvang der kantoortijd over deze afdelingen verdeeld.
- b. het halen van de op de verschillende afdelingen aanwezige poststukken aan het einde der kantoortijden om deze zo nodig na frankering - terstond op het postkantoor te bezorgen.
- c. het aanbrengen van de hem ter hand gestelde gemeentelijke publicaties op de daarvoor bestemde borden. Andere dan gemeentelijke stukken worden door hem eerst aangeplakt na daartoe door de secretaris verleende toestemming.
- d. het aanwezig zijn bij alle raadsvergaderingen, huwelijksvoltrekkingen en andere bijeenkomsten waarvoor zijn aanwezigheid wordt gevorderd, teneinde daarbij de van hem verlangde diensten te bewijzen;
- e. het zetten en serveren van koffie en thee aan ambtenaren tijdens de kantooruren en voor die vergaderingen die door burgemeester en wethouders zijn aangewezen. Door burgemeester en wethouders wordt bepaald welk bedrag hiervoor aan de ambtenaren in rekening zal worden gebracht, het gedeelte dat de gemeente in deze kosten bijdraagt, alsmede het bedrag dat mag worden berekend voor het verstrekken van koffie en thee tijdens vergaderingen;
- f. het verrichten van boodschappen ten behoeve van de gemeente die hem door of namens de secretaris worden opgedragen. Deze worden in het algemeen nog dezelfde dag en spoedeisende gevallen uitgezonderd - zoveel mogelijk tijdens de middaguren verricht. Is dit dezelfde dag niet mogelijk dan wordt de secretaris hiervan mededeling gedaan;
- g. de controle op de naleving der gemeentelijke belastingverordeningen en voor zover nodig het verzamelen van gegevens voor de vaststelling der kohieren.

Artikel 12.

De bode-conciërge geniet een wedde, kindertoelage en verlof, zoals vermeld in de desbetreffende verordeningen. Gedurende het hem verleende verlof wordt hij voor rekening der gemeente vervangen op de door burgemeester en wethouders te regelen wijze. Hij geniet een rijwieltoelage tot een door burgemeester en wethouders vast te stellen bedrag.

Artikel 13.

Alle hiervoor omschreven werkzaamheden dienen door de bode-conciërge persoonlijk te worden verricht, voor zover zijn echtgenote niet als zijn vervangster optreedt in de in artikel 4 bedoelde gevallen.

Ho/Bo.

Vastgesteld door burgemeester en wethouders d.d. 29 november 1960.

Ch
burgemeester,
[Handwritten Signature]
secretaris.